

HEALTH CRISES AS A CONTEMPORARY CHALLENGE

KRYZYSY ZDROWOTNE JAKO WYZWANIE WSPÓŁCZESNOŚCI

Jacek Kamiński^{1,A-G}

¹ Department of Management, John Paul II University in Białą Podlaska, Poland

¹ Zakład Zarządzania Akademia Bialska im. Jana Pawła II, Polska

Kamiński, J., (2024). Health crises as a contemporary challenge / Kryzysy zdrowotne jako wyzwanie współczesności, Social Dissertations / Rozprawy Społeczne 18(1),415-452 <https://doi.org/10.29316/rs/190185>

Authors' contribution /

Wkład autorów:

A. Study design /

Zaplanowanie badań

B. Data collection /

Zebranie danych

C. Data collection /

Dane – analiza i statystyki

D. Data interpretation /

Interpretacja danych

E. Preparation of manuscript /

Wyszukiwanie i analiza literatury

F. Literature analysis /

Wyszukiwanie i analiza literatury

G. Funds collection /

Zebranie funduszy

Tables / Tabele: 2

Figures / Ryciny: 0

References / Literatura: 90

Submitted / Otrzymano:

05.02.2024

Accepted / Zaakceptowano:

18.06.2024

Summary: Crises are a hallmark of the modern era. Various types of crises, both natural and man-made, have a significant impact on politics, society, economy. One of the most important challenges of the modern world are health crises.

Material and methods: To identify the phenomenon of health crises, a historical method supplemented with discourse analysis devoted to the issues discussed in the article was used.

Results: Health crises were characterized as one of the most important challenges faced by modern people and conclusions were formulated for understanding health crises useful for science and practice.

Conclusions: Health crises inevitably accompany human development and have a significant impact on various areas of human life. The health crises presented in the study, including the case of the COVID-19 crisis, show that health crises are of great importance not only from the point of view of public health, but also have broad non-health consequences.

Keywords: crisis, health crises, COVID-19 crisis, analysis of health crises

Streszczenie: Kryzysy są wyznacznikiem współczesnej epoki. Różnego rodzaju kryzysy, zarówno naturalne, jak i spowodowane przez człowieka wywierają znaczący wpływ na politykę, społeczeństwo, gospodarkę, stosunek człowieka do przyrody. Jedno z ważniejszych wyzwań współczesnego świata stanowią kryzysy zdrowotne. Wzrost zainteresowania kryzysami zdrowotnymi spowodowała zakończona niedawno pandemia COVID-19.

Materiał i metody: Do rozpoznania zjawiska kryzysów zdrowotnych wykorzystano metodę historyczną uzupełnioną analizą dyskursu (discourse analysis) poświęconego omawianej w artykule problematyce.

Wyniki: Scharakteryzowano kryzysy zdrowotne jako jedno z ważniejszych wyzwań przed jakim staje współczesny człowiek oraz sformułowano wnioski dla zrozumienia kryzysów zdrowotnych przydatne dla nauki i praktyki.

Wnioski: Kryzysy zdrowotne nieodłącznie towarzyszą rozwojowi człowieka i wywierają istotny wpływ na różne dziedziny jego życia. Przedstawione w opracowaniu kryzysy zdrowotne, w tym przypadek kryzysu COVID-19 pokazuje, że kryzysy zdrowotne mają ogromne znaczenie nie tylko z punktu widzenia zdrowia publicznego, ale również szerokie pozazdrowotne konsekwencje.

Słowa kluczowe: kryzys, kryzysy zdrowotne, kryzys COVID-19, analiza kryzysów zdrowotnych

Address for correspondence: Jacek Kamiński, Zakład Zarządzania, Akademia Bialska im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Polska; email: jacek_kaminski@vp.pl
ORCID: 0000-0001-7376-8190

Copyright by: John Paul II University in Białą Podlaska, Jacek Kamiński

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercialShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Introduction

Crises are a feature of the modern era. Financial crises, climate crises, refugee crises, energy crises, humanitarian crises or health crises create a strong demand for reflection on crises in different geographical areas, human (and non-human) communities, economic sectors and time periods. Health crises are a particular type of crisis affecting the lives of modern people. Although they relate to the area of public health due to their multiple consequences and the means used to combat them, such as limiting contact between people and a threat to safety, they significantly affect all spheres of social and economic life. Alongside the major problems of the present day, such as wealth disparity, uneven economic development, problems of war and peace, environmental protection, demographic pressure, and the dangers of the development of artificial intelligence, these are one of the main points of the agenda for consideration of the present and future scenarios. The increased interest in the issue of health crises was triggered by the recently ended COVID-19 pandemic, which turned out to be a health crisis (*COVID-19 crisis*) with particularly significant social and economic consequences.

The aim of the study is to characterise the phenomenon of health crises as a challenge faced by contemporary societies and to indicate the importance of such phenomena from the perspective of understanding the present and building scenarios for the future.

The study consists of three parts. The first part is devoted to the issues of defining the concept of crisis and the problems connected with the use of the term 'crisis' and the study of crises. The second part explains the concept of health crisis and presents the major health crises in human history, analysing the social and economic consequences of the health crises of the 20th and 21st century. The third part of the study looks at the health and non-health consequences of the COVID-19 crisis. The study closes with conclusions resulting from the analysis.

Wstęp

Kryzysy są cechą współczesnej epoki. Kryzysy finansowe, klimatyczne, uchodźcze, energetyczne, humanitarne, zdrowotne powodują, że istnieje duże zapotrzebowanie na refleksję nad kryzysami w różnych obszarach geograficznych, społecznościach ludzkich (i nie tylko), sektorach gospodarki oraz okresach czasowych. Szczególnym rodzajem kryzysów wywierającym wpływ na życie współczesnego człowieka są kryzysy zdrowotne (*health crises, health-related crises*). Pomimo to, że odnoszą się one do obszaru zdrowia publicznego, z uwagi na ich wielorakie konsekwencje oraz środki wykorzystywane do ich zwalczania, takie jak ograniczanie kontaktów między ludźmi oraz zagrożenie bezpieczeństwa, znacząco oddziałują na wszystkie sfery życia społecznego i gospodarczego. Obok głównych problemów współczesności takich jak: dysproporcja bogactwa, nierównomierny rozwój gospodarczy, problemy wojny i pokoju, ochrony środowiska naturalnego, presja demograficzna, zagrożenia związane z rozwojem sztucznej inteligencji są one jednym z głównych zagadnień agendy rozważań o teraźniejszości i scenariuszach przyszłości. Wzrost zainteresowania problematyką kryzysów zdrowotnymi wywołała zakończona niedawno pandemia COVID-19, która okazała się kryzysem zdrowotnym (*COVID-19 crisis*) szczególnie o znaczących konsekwencjach społecznych i gospodarczych.

Celem opracowania jest scharakteryzowanie zjawiska kryzysów zdrowotnych jako wyzwania, przed jakim stają współczesne społeczeństwa oraz wskazanie znaczenia tego rodzaju zjawisk z punktu widzenia zrozumienia teraźniejszości i budowania scenariuszy przyszłości.

Opracowanie zbudowane jest z trzech części. Pierwsza część poświęcona jest zagadnieniom definicyjnym związanym z pojęciem kryzysu oraz problemom jakie wiążą się ze stosowaniem pojęcia „kryzys” oraz badaniem kryzysów. W drugiej części wyjaśniono pojęcie kryzysu zdrowotnego oraz przedstawiono największe kryzysy zdrowotne w dziejach ludzkości, analizując społeczne i gospodarcze konsekwencje kryzysów zdrowotnych

The concept of crisis

According to the Polish dictionary, the word 'crisis' means a 'situation that is unfavourable for someone or something'. In colloquial terms, crisis is 'a difficult situation' that exists or may occur (Szymczak, 1978). The term is also understood as a turning point in the course of events, a decisive moment, a breakthrough period, a stage or event followed by change. The term 'crisis' is also used for the description of 'extraordinary conditions' to indicate a moment experienced individually or collectively when the usual course of life is challenged and when the state of affairs regarded as normal until then begins to be perceived as no longer tenable. The concept of crisis is also understood as a 'moment of disruption of normal processes', 'a breakdown of the existing stable structure of reality', or 'a state of decomposition and disintegration'. As we can see, the concept of crisis is used in a number of very different senses, thereby being difficult to understand clearly and to apply precisely.

The origins of the term 'crisis' can be traced back to ancient Greece, where the word Κρίσις (krisis) meant a judgement made to refer to a decision regarding an illness or proceedings. It was also used in the political sphere in the sense of a crucial moment that required a decision (Barrios, 2017). For the ancient Greeks, the concept had a relatively limited meaning in the sphere of law, medicine and theology. It imposed a choice between stark alternatives: good or evil, life or death, salvation or damnation (Koselleck, 1988; Koselleck, 2006). Related meanings of the term also included the formation of judgement, making the concept the etymological foundation of the subsequent eighteenth-century term 'criticism', which indicates that the concepts of crisis and criticism are closely interrelated (Barrios, 2017). The concept of crisis is also referred to by the terms 'critic', i.e. someone who judges, and 'critical state', i.e. a state that can end well or badly, whose outcome is essentially uncertain, such

XX i XXI w. Trzecia część opracowania poświęcona jest zdrowotnym oraz pozazdrowotnym konsekwencjom kryzysu COVID-19. Opracowanie zamykają wnioski wynikające z przeprowadzonej analizy.

Pojęcie kryzysu

Według słownika języka polskiego słowo „kryzys” oznacza sytuację niekorzystną dla kogoś lub czegoś. W potocznym rozumieniu kryzys to sytuacja trudna, która istnieje, bądź może nastąpić (Szymczak, 1978). Pojęcie rozumiane jest także jako punkt zwrotny w przebiegu zdarzeń, moment rozstrzygający, okres przełomu, etap lub zdarzenie, po którym następuje zmiana. Pojęcie kryzysu wykorzystywane jest również do opisanie nadzwyczajnych warunków, aby wskazać moment przeżywany indywidualnie lub zbiorowo, w którym zostaje zakwestionowany zwyczajowy przebieg życia i kiedy stan rzeczy uznawany do tej pory za normalny, zaczyna być postrzegany jako niedający się dłużej utrzymać. Pojęcie kryzysu rozumiane jest także jako moment zakłócenia normalnych procesów, załamania dotychczasowej stabilnej struktury rzeczywistości, stan dekompozycji i dezintegracji. Jak widać pojęcie kryzysu stosowane jest w wielu bardzo różnych znaczeniach co nie ułatwia jego jednoznacznego rozumienia i precyzyjnego stosowania.

Źródła pojęcia „kryzys” sięgają starożytnej Grecji, gdzie słowo Κρίσις (krisis) oznaczało decyzję lub osąd w celu odniesienia się do wyroku lub decyzji dotyczącej choroby lub procesu. Było ono również używane w sferze politycznej w znaczeniu kluczowego momentu, który wymagał podjęcia decyzji (Barrios, 2017). Dla starożytnych Greków pojęcie miało stosunkowo ograniczone znaczenie w sferze prawa, medycyny i teologii. Narzucało wybór między surowymi alternatywami: dobrem lub złem, życiem lub śmiercią, zbawieniem lub potępieniem (Koselleck, 1988; Koselleck, 2006). Pokrewne znaczenia pojęcia obejmowały także formowanie osądu, czyniąc pojęcie etymologicznym fundamentem późniejszego osiemnastowiecznego pojęcia „krytyki”, co wskazuje, że pojęcia kryzysu i krytyki są ze sobą ściśle powiązane (Barrios, 2017). Do pojęcia kryzysu nawiązują także

as a person's medical condition, which can go either way and can end differently (Davies, 2020).

The Middle Ages saw the evolution in the meaning of the term 'crisis', which assumed a more theological, Judeo-Christian sense. It began to be associated with the final judgement, the awaited moment that marks the end of history and the beginning of a new era, after which things will never be the same. This meaning became a broader cultural background against which eighteenth-century historians began to perceive the crisis as a moment of transition between eras, which were understood as time periods qualitatively different from each other.

At the end of the 19th century, the concept of crisis, in the sense outlined above, i.e. epochal change, became the basis on which some representatives of the social sciences began to build theories of social evolution. This interpretation is clearly evident, for example, in Karl Marx's theory of social development, where socio-economic crises result from the inherent contradiction of capitalism occurring between labour and capital and ultimately lead to a transition to a new idealised communist socio-economic formation. According to some commentators, this interpretation is a sign of the transposition of well-established Christian theological narratives of salvation to the secular sphere (Koselleck, 2006; Roitman, 2012).

Nowadays, due to the historically grounded multiplicity of meanings and the general nature of the term 'crisis', this concept usually occurs in combination with a term defining the type of crisis. Therefore, we can speak of housing crisis, worldview crisis, fuel crisis, refugee crisis, energy crisis and many other crises that arise depending on the issue under analysis. In medicine, the term 'crisis' stands for the most severe phase of illness equated with the concept of a breakthrough, which is understood as a sudden abrupt turning point of the illness with a rapid reduction of fever and cessation of other disease symptoms. In politics, it is used in the context of parliamentary democracy when referring to a government crisis (parliamentary crisis), or a constitutional crisis, where the former describes the situation caused by the collapse of the government as a result of a

terminy „krytyk”, czyli ktoś, kto osądza oraz „stan krytyczny”, czyli stan, który może zakończyć się dobrze lub źle, którego wynik jest zasadniczo niepewny, np. stan medyczny osoby, który może pójść w obie strony i może zakończyć się różnie (Davies, 2020).

W wiekach średnich nastąpiła ewolucja znaczenia pojęcia „kryzys”, które nabrało bardziej teologicznego, judeochrześcijańskiego znaczenia. Zaczęło kojarzyć je z sądem ostatecznym, wyczekiwana chwila, która oznacza koniec historii i początek nowej ery, po której nigdy nie będzie tak samo. Znaczenie to stało się szerszym tłem kulturowym, w oparciu, o które, osiemnastowieczni historycy zaczęli wyobrażać sobie kryzys jako moment przejścia między epokami, rozumianymi jako jakościowo odmienne od siebie okresy czasowe.

Pod koniec XIX w. pojęcie kryzysu, w przedstawionym powyżej znaczeniu czyli epokowej zmiany, stało się podstawą w oparciu, o którą niektórzy przedstawiciele nauk społecznych budować zaczęli teorie ewolucji społecznej. Ujęcie to wyraźnie widoczne jest między innymi w teorii rozwoju społecznego K. Marksa, w której kryzysy społeczno-ekonomiczne są wynikiem nieodłącznej sprzeczności kapitalizmu występującej między pracą a kapitałem i prowadzą ostatecznie do przejścia do nowej wyidealizowanej, komunistycznej formacji społeczno-ekonomicznej. W ocenie niektórych komentatorów ujęcie to jest przejawem przeniesienia na świecki grunt ugruntowanych chrześcijańskich teologicznych narracji o zbawieniu (Koselleck, 2006; Roitman, 2012).

Współcześnie, ze względu na historycznie ugruntowaną wielość znaczeń oraz ogólny charakter pojęcia „kryzys” pojęcie to występuje zwykle w połączeniu z określeniem definiującym rodzaj kryzysu. Mowa jest, zatem o kryzysie: mieszkaniowym, światopoglądowym, paliwowym, uchodźczym, energetycznym oraz wielu innych kryzysach, które pojawiają się w zależności od analizowanego problemu. W medycynie pojęcie kryzysu występuje w znaczeniu najcięższej fazy choroby utożsamianej z pojęciem przełomu rozumianego jako nagłe, gwałtowne przesilenie się choroby z szybkim spadkiem gorączki i ustąpieniem innych objawów chorobowych.

parliamentary vote of no confidence¹, and the latter is used to describe a conflict between authorities (Radziejewicz, 2020). In economics, the term 'crisis' is used with regard to an economic crisis understood as a major breakdown of the economic growth process (in economic history, crisis defined in this way is first mentioned in relation to medieval Europe in the 14th century (Szpak, 2003), and in economic theory the term denotes a phase of the business cycle characterised by a significant reduction in the volume of production, an increase in unemployment, a decrease of income and the deepening differentiation in the sphere of the population's living conditions. (Czech et al., 2020; Kalinski, Zalesko, 2009). In the context of state finances, it means a financial crisis or debt crisis (Acharya, Richardson, 2009)². Financial crisis is understood as an episode of rapid change in financial markets involving a shortage of liquidity or even insolvency of some market participants and interventions by public sector authorities aimed at preventing this (Bordo et al., 2001).

In the social sciences, the types of crisis under analysis also include a crisis of values or international crisis. Sociologists analyse the identity crisis of human communities (Popiołek, Bańka, 2010), psychologists speak of personal crisis as a type of situation difficult for an individual or psychological crisis and its types such as suicidal crisis, psychological crisis, burnout crisis, identity crisis and crisis related to the choice of sexual orientation (Pilecka, 2004). In the social sciences, the concept of crisis is also used in the sense of a general crisis of society (Teusz, Teusz, 2023) or a crisis of culture (Karpiński, 2024). In relation to religion and religious worship, religious scholars use the concept of a crisis of faith (beliefs) and, more specifically, a crisis of Christianity (Ziemiński, 2014). In the context of protection of the natural environment and the dangers of its overexploitation, environmentalists use the concept of ecological crisis (Dobrzański, 1999). We can also encounter the term 'crisis of institutions'

W polityce wykorzystywane jest w kontekście demokracji parlamentarnej, gdy mowa jest o kryzysie rządowym (kryzysie parlamentarnym), lub kryzysie konstytucyjnym, gdzie pierwszy określa sytuację wywołaną upadkiem rządu w wyniku wyrażenia mu przez parlament wotum nieufności¹, a drugi używany jest do opisanego konfliktu między organami władzy (Radziejewicz, 2020). W ekonomii pojęcie kryzysu stosowane jest, gdy mowa jest o kryzysie gospodarczym rozumianym jako poważniejsze załamanie procesu wzrostu gospodarczego (w historii gospodarczej o w ten sposób rozumianym kryzysie po raz pierwszy wspomina się w odniesieniu do średniowiecznej Europy w XIV w. (Szpak, 2003), a w teorii ekonomii pojęcie oznacza fazę cyklu koniunkturalnego charakteryzującą się znacznym zmniejszeniem wielkości produkcji, wzrostem bezrobocia, spadkiem dochodów i pogłębieniem rozwarstwienia w sferze warunków bytowych ludności. (Czech i in., 2020; Kaliński, Zalesko, 2009). W kontekście finansów państwa mowa jest o kryzysie finansowym lub kryzysie zadłużeniowym (Acharya, Richardson, 2009)². Pojawia się rozumienie kryzysu finansowego jako epizodu gwałtownych zmian na rynkach finansowych, który wiąże się z niedoborem płynności lub nawet niewypłacalnością części uczestników rynku oraz interwencjami władz sektora publicznego mającymi temu zapobiec (Bordo i in., 2001).

W naukach społecznych analizowanymi rodzajami kryzysu jest także kryzys wartości lub kryzys międzynarodowy. Socjologowie analizują kryzys tożsamości zbiorowości ludzkich (Popiołek, Bańka, 2010), psychologowie mówią o kryzysie osobistym jako rodzaju sytuacji trudnej dla jednostki lub kryzysie psychologicznym oraz jego rodzajach takich jak kryzys suicydalny, kryzys psychiczny, kryzys wypalenia, kryzys tożsamości oraz kryzys związany z wyborem orientacji seksualnej (Pilecka, 2004). W naukach

¹ The term 'parliamentary crisis' is also used to refer to this concept. The literature also refers to a 'crisis of parliamentarism' (e.g. Peretiatkovicz, 1923).

² The so-called mortgage crisis in the United States of America was considered in this sense in the first decade of the 21st century.

¹ W odniesieniu do tego pojęcia stosowane jest również określenie kryzysu parlamentarnego. W literaturze mowa jest również o „kryzysie parlamentaryzmu”, np. Peretiatkovicz, 1923.

² W tym znaczeniu w pierwszej dekadzie XXI w. rozważany był tzw. kryzys hipoteczny w Stanach Zjednoczonych Ameryki.

and, in relation to economic and political change, the term 'transformational crisis' (Chmielak, 2009). In philosophy, the concepts of ideological-axiomatic crisis (Kowalczyk, 2011), the crisis of analytical philosophy (Piłat, 2005) or the crisis of metaphysics (Chromik, 2012) are used. Philosophers also analyse the crisis of humanity (Husserl, 1993). In relation to the sphere of tourism alone, the concept of crisis is used in the following senses: tourism crisis, tourism industry crisis, tourism management crisis, tourism demand crisis, tourism recovery crisis, tourism confidence crisis, tourist communication crisis, tourism destination crisis, crisis tourism sector, or terrorism-related tourism crisis³.

Taking the multiplicity of uses of the term 'crisis' into account, the authors studying the history and meaning of concepts highlight the intricacies of the use of the term, its semantic blur, or semantic ambiguity, and its evident overuse. They also point out the lack of a comprehensive theory explaining the phenomenon of crisis (unlike similar concepts in the social sciences, e.g. the phenomenon of conflict, for which a comprehensive theory has been developed) that would allow it to be understood comprehensively. According to the commentators, the aforementioned features of the term 'crisis' indicate 'a threat to the value of this term as an analytical tool in the social sciences and humanities'. It is also stressed that 'since the nineteenth century there has been an enormous quantitative expansion of the variety of meanings of the concept of crisis, but this has contributed little to its clarity and precision' (Koselleck, 2006, p. 397).

At the same time, it is pointed out that, due to its 'unique cultural history' and characteristics such as future orientation, epochal transformation and utopian liberation, this concept is not only a noun denoting a state or event but carries a strong emotional charge. This threatens its objective use, which under current conditions reduces the analysis of the situation to the question: what went wrong? Consequently, crisis is understood as 'a state of disorganisation and lack of ways to cope with the

społecznych pojęcie kryzysu stosowane jest również w rozumieniu ogólnego kryzysu społeczeństwa (Teusz, Teusz, 2023) lub kryzysu kultury (Karpiński, 2024). W odniesieniu do religii i kultu religijnego religioznawcy wykorzystują pojęcie kryzysu wiary (wierzeń), a w ujęciu bardziej szczegółowym kryzysu chrześcijaństwa (Ziemiński, 2014). W kontekście ochrony środowiska naturalnego i zagrożeń związanych z jego nadmierną eksploatacją ekolodzy wykorzystują pojęcie kryzysu ekologicznego (Dobrzański, 1999). Spotkać można również określenie kryzysu instytucji, a w odniesieniu do zmian gospodarki i polityki określenie kryzysu transformacyjnego (Chmielak, 2009). W filozofii stosowane jest pojęcie kryzysu ideowo-aksjologicznego (Kowalczyk, 2011), kryzysu filozofii analitycznej (Piłat, 2005) czy kryzysu metafizyki (Chromik, 2012). Filozofowie analizują również kryzys człowieczeństwa (Husserl, 1993). W odniesieniu do samej tylko sfery turystyki pojęcie kryzysu stosowane jest jako: kryzys w turystyce (tourism crisis), kryzys sektora turystycznego (crisis tourism industry), kryzys zarządzania turystyką (crisis tourism management), kryzys popytu turystycznego (crisis tourism demand), kryzys ożywienia w turystyce (crisis tourism recovery), kryzys zaufania w turystyce (crisis tourism confidence), kryzys komunikacji turystycznej (crisis tourism communications), kryzysowa destynacja turystyczna (crisis tourism destination), kryzys sektora turystyki (crisis tourism sector), czy kryzys turystyki w związku z terroryzmem (crisis tourism terrorism)³.

Biorąc pod uwagę wielość zastosowań pojęcia „kryzys” autorzy zajmujący się badaniem historii i znaczenia pojęć, podkreślają zawiloci użycia tego pojęcia, jego rozmycie semantyczne (semantic blur), czyli niejednoznaczność znaczeniową oraz ewidentne nadużywanie. Wskazują również na brak całościowej teorii wyjaśniającej zjawisko kryzysu (inaczej niż ma to miejsce w przypadku podobnych pojęć w naukach społecznych, np. zjawiska konfliktu w odniesieniu, do którego wypracowana została całościowa teoria), które pozwalałyby na jego kompleksowe zrozumienie.

³ Terms generated by the google scholar programme on the basis of a combination of the keywords 'crisis' and 'tourism'.

³ Określenia wygenerowane przez program google scholar w oparciu o połączenie haseł „kryzys” i „turystyka”.

circumstances' (Piotrowicz, 2010, p. 24)⁴. It is also pointed out that 'the high emotional charge attached to the concept distances the observer from the everyday practices that cause situations of this kind, reducing the chance of preventing the occurrence of such phenomena and constituting a distraction from the practices that contribute to them' (Barrios, 2017, p. 153); consequently, the concept is actually used as a tool to stabilise the existing structures and reduce the possibility of collective mobilisation leading to the elimination of the unfavourable situation described by this concept (Masco, 2017).

The aforementioned limitations of using the term 'crisis' must be taken into account in the context of using this concept to discuss health crises.

Według komentatorów wymienione cechy pojęcia kryzys wskazują na „zagrożenie dla wartości tego terminu jako narzędzia analitycznego w naukach społecznych i humanistycznych”. Podkreśla się również, że „od dziewiętnastego wieku nastąpiła olbrzymia ilościowa ekspansja różnorodności znaczeń pojęcia kryzysu, przy czym niewiele zyskało ono jeśli chodzi o kwestie jasności i precyzji” (Koselleck, 2006, s. 397).

Zwraca się jednocześnie uwagę, że ze względu na swoją „wyjątkową historię kulturową” oraz cechy takie jak: orientacja na przyszłość, epokowa transformacja i utopijne wyzwolenie, pojęcie to jest nie tylko rzeczownikiem określającym stan lub wydarzenie lecz niesie z sobą duży ładunek emocjonalny. Zagraża to jego obiektywnemu wykorzystywaniu, które w obecnych warunkach sprowadza analizę sytuacji do pytania, co poszło nie tak? Prowadzi to do rozumienia kryzysu jako „stanu dezorganizacji i braku sposobów radzenia sobie w danych okolicznościach” (Piotrowicz, 2010, s. 24)⁴. Zaznacza się również, że „duży ładunek emocjonalny łączony z pojęciem oddala obserwatora od codziennych praktyk, powodujących tego rodzaju sytuacje zmniejszając szansę na zapobieżenie występowaniu tego rodzaju zjawisk, stanowiąc odwrócenie uwagi od praktyk, które się do nich przyczyniają” (Barrios, 2017, s. 153), co powoduje, że w rzeczywistości pojęcie wykorzystywane jest jako narzędzie do stabilizacji istniejących struktur i zmniejszania możliwości zbiorowej mobilizacji prowadzącej do usunięcia niekorzystnej sytuacji opisywanej przez to pojęcie (Masco, 2017).

Wymienione ograniczenia związane z wykorzystywaniem pojęcia „kryzys” muszą być uwzględnione w kontekście wykorzystywania tego pojęcia do omawiania kryzysów zdrowotnych.

Health crises

Health crisis is the socially dangerous uncontrolled spread of a disease, usually in the form of an epidemic

Kryzysy zdrowotne

Kryzys zdrowotny (health crisis, health-related crisis) to groźne ze społecznego punktu widzenia

⁴ It is worth noting that the movement of masses of people from Africa to Western Europe, mainly its southern part, is referred to as a migration crisis, while this concept was not used for describing the influx of millions of people from Ukraine into Poland after 22nd February 2022.

⁴ Warto zauważyć, że przemieszczanie mas ludności z Afryki do Europy Zachodniej, głównie jej południowej części, określane jest mianem kryzysu migracyjnego, podczas gdy napływ do Polski milionów osób z Ukrainy po 22 lutego 2022 r. nie było opisywane przy wykorzystaniu tego pojęcia.

or pandemic⁵. According to the definition of a health crisis adopted by the World Health Organisation (WHO), it is 'any disease-related event that exceeds the coping capacity of the affected community' (WHO, 2008). In this sense, the concept of health crisis is equated with the concept of public health crisis, which stands for a public health condition characterised by the following features:

- 'high incidence of the disease (condition),
- high mortality resulting from it (the common condition of a mild disease is not regarded as a health crisis), and
- the ineffectiveness of the treatment received by carriers of the disease or the lack of possibility to use effective treatment' (Enriquez-Sarano et al., 2019, p. 447).

When understood in this way, health crises are not a new phenomenon for the world. For millennia, epidemics and pandemics of various diseases, originally described as pestilences, the causes of which were most often interpreted as God's punishment for people's sins, have shaped human history by having a significant transformative impact on societies and their ability to adapt to external change. Global epidemics have occurred many times in the past and have often changed the course of history.

The appearance of the first epidemics is linked to the human transition from a nomadic to sedentary lifestyle as early as the Neolithic period. The new lifestyle and higher population density than in the case of hunting tribes meant that people were more vulnerable to infectious disease epidemics in those days (Cameron, 2010). The most famous epidemics that changed the course of history include the typhoid epidemic in the 5th century B.C., which hastened the fall of Athens, the epidemic of the plague of Justinian in the 6th and 7th century, which is believed to have started in 541 A.D. (Milewski, 2021; Banaś, 2021), which affected the Eastern Roman (Byzantine) Empire, Mediterranean

⁵ The epidemic (Greek: *epi* – on; *demos* – people) means a larger than expected number of cases of a particular disease occurring in a specific time and in a specific area. The pandemic (Greek: *pan* – all, *demos* – people), on the other hand, is understood to be a large-sized epidemic covering vast areas: a country, a continent, or even the whole world. The essence of the pandemic is that it engulfs large areas (on different continents) at the same time.

niekontrolowane rozprzestrzenianie się choroby, najczęściej w formie epidemii lub pandemii⁵. Zgodnie z definicją kryzysu zdrowotnego przyjętą przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) jest to „każde zdarzenie związane z występowaniem choroby, które przekracza możliwości radzenia sobie dotkniętej nią społeczności” (WHO, 2008). W znaczeniu tym pojęcie kryzysu zdrowotnego utożsamiane jest z pojęciem kryzysu zdrowia publicznego (public health crisis), przez który rozumie się stan zdrowia publicznego charakteryzujący się następującymi cechami:

- „wysoka częstotliwość występowania choroby (schorzenia),
- wysoka umieralność jako jej skutek (częsty stan występowania choroby, która jest łagodna nie jest traktowany jako kryzys zdrowotny) oraz
- nieskuteczność leczenia otrzymywanego przez nosicieli choroby lub brak możliwości stosowania skutecznego leczenia” (Enriquez-Sarano i in., 2019, s. 447).

Rozumiane w ten sposób kryzysy zdrowotne nie są dla świata nowym zjawiskiem. Przez tysiąclecia epidemie i pandemie różnych chorób, określanych pierwotnie jako zarazy, których przyczyny interpretowano najczęściej jako karę bożą za grzechy ludzi, kształtowały historię ludzkości mając znaczący wpływ transformacyjny z punktu widzenia społeczeństw oraz ich zdolność do przystosowania się do zmian zewnętrznych. Światowe epidemie miały wielokrotnie miejsce w przyszłości i często zmieniały bieg historii.

Pojawienie pierwszych epidemii wiąże się z przejściem człowieka z koczowniczego na osiadły tryb życia już w okresie neolitu. Nowy tryb życia i większa gęstość zaludnienia niż w wypadku plemion myśliwskich sprawiały, że ówcześni ludzie łatwiej ulegali epidemiom chorób zakaźnych (Cameron,

⁵ Epidemia (gr. *epi* – na; *demos* – lud) to występowanie w określonym czasie i na określonym terenie przypadków zachorowań na daną chorobę w liczbie większej niż oczekiwana. Przez pandemię (gr. *pan* - wszyscy, *demos* - lud) rozumie się natomiast epidemię o dużych rozmiarach obejmującą swym zasięgiem wielkie obszary: kraju, kontynentu a nawet całego świata. Istotą pandemii jest to, że ogarnia ona duże tereny (na różnych kontynentach) w tym samym czasie.

Europe, Gaul (areas corresponding to present-day France, Belgium and northern Italy, the British Isles and Persia), whose presence and recurrent waves were recorded in various regions until the middle of the 8th century A.D., causing significant depopulation (Szpak, 2003), the plague epidemic in the 14th century, which is associated with the end of the Middle Ages and contributed to the collapse of feudalism in Europe, the smallpox virus in the 16th and 17th century, which caused the collapse of the Aztec and Inca empires and facilitated the colonisation of the western hemisphere, and the cholera plague of 1817.

The most famous pandemic was the giant plague of the mid-14th century brought on ships from Asia to Europe referred to as the 'Black Death'. In 1348, the disease spread rapidly along the main trade routes, taking its heaviest toll in large and small cities. Within two years, it wrought havoc across Europe, from Sicily and Portugal to Norway and from Moscow to Iceland. Between 1348 and 1350, more than a third of Europe's population died (Skodlarski, 2012). In some large urban centres, more than half the population died. This epidemic evolved into an endemic disease that recurred every 10–15 years for the rest of the century (Cameron, 2010). Europe's population declined from 73 million in 1300 to 45 million in 1400 (Szpak, 2003).

The epidemic was one of the main reasons for the sudden halt in Europe's economic expansion and the most dramatic episode related to the crisis of the medieval economy. The plague halted the first period of population growth, which had begun in the 9th or 10th century, probably reaching a maximum in the 12th century (Cameron, 2010). It led to the exacerbation of social tensions and conflicts. The price and pay gaps rapidly widened. With a rapid decline in the urban population and the consequent reduction in demand, the prices of grain and other food products fell sharply; on the other hand, there was a wage increase in due to the shortage of labour. The first reaction of the ruling groups was to introduce wage control. This move met with a harsh reaction from the already hostile villagers and other hired labourers, who evaded this control as much as they could and incited revolts if firm steps were taken to make them obey. In the second half of the

2010). Najbardziej znane epidemie, które zmieniły bieg historii, to epidemia duru brzuszego w V w. p.n.e., która przyśpieszyła upadek Aten, epidemia tzw. dżumy Justyniana w VI i VII w., za początek której przyjmuje się rok 541 n.e. (Milewski, 2021; Banaś, 2021), która dotknęła Cesarstwo Wschodniorzymskie (Bizantyjskie), Europę basenu Morza Śródziemnego, Galię (tereny odpowiadające dzisiejszej Francji, Belgii i północnych Włoch, Wyspy Brytyjskie i Persję), której obecność i nawracające fale były notowane w różnych regionach do połowy VIII w. n.e. powodując znaczne wyludnienie (Szpak, 2003), epidemia dżumy w XIV w., która wiązana jest z zakończeniem epoki średniowiecza i przyczyniła się do upadku feudalizmu w Europie, wirus czarnej ospy w XVI i XVII w., który spowodował upadek imperiów Azteków i Inków i ułatwił kolonizację zachodniej półkuli, zaraza cholery z 1817 r.

Najbardziej znaną pandemią była gigantyczna zaraza dżumy z połowy XIV w. przywiezionej na statkach z Azji do Europy określana jako „czarna śmierć”. W 1348 roku choroba rozprzestrzeniła się gwałtownie wzdłuż głównych szlaków handlowych, zbierając najobfitsze żniwo w dużych i małych miastach. W ciągu dwóch lat zdążyła spustoszyć całą Europę, od Sycylii i Portugalii aż po Norwegię oraz od Moskwy do Islandii. W latach 1348-50 zmarło powyżej 1/3 ludności Europy (Skodlarski, 2012). W niektórych dużych ośrodkach miejskich wymarła ponad połowa mieszkańców. Epidemia ta przekształciła się w chorobę endemiczną, która wybuchała od nowa co 10-15 lat przez resztę stulecia (Cameron, 2010). Liczba ludności Europy zmniejszyła się z 73 mln w 1300 do 45 mln w 1400 r. (Szpak, 2003).

Epidemia była jednym z głównych powodów gwałtownego zahamowania ekspansji gospodarczej Europy i najbardziej dramatycznym epizodem związanym z kryzysem gospodarki średniowiecznej. Zaraza zahamowała pierwszy okres wzrostu ludności, który rozpoczął się w IX lub X w., prawdopodobnie osiągając maksimum w XII w. (Cameron, 2010). Spowodowała nasilenie napięć społecznych i konfliktów. Nożyce cen i plac gwałtownie rozwarły się. Wraz z dynamicznym spadkiem liczby ludności

14th century, riots, rebellions and civil wars broke out in all European countries (Cameron, 2010). Although the bubonic plague of the 14th century caused terrible devastation, it paved the way for a period of renewed growth and development with the advent of the 15th century.

In the first half of the 17th century, a series of crop failures, new outbreaks of plague and other infectious diseases as well as the extent of warfare and related atrocities resulted in a stunted population growth. In several regions of Europe, notably Spain, Germany and Poland, the population actually declined at certain times or throughout the 17th century.

It is difficult to understand colonial conquests and the phenomenon of globalisation without considering the transmission of Old World diseases that took the lives of many indigenous peoples in the Americas, Australia and the Pacific. The disease that largely contributed to the extinction of the Indians of the Americas and the Caribbean people (75% of the Aztec population, 95% of the Inca population) who had contact with the Europeans and the virus brought with them for the first time was smallpox. A Spanish priest wrote from Mexico: 'as the Indians knew no cure for the disease, they died in clusters, died like bugs' (more extensively: Crosby, 2015). 'At the time of Columbus' discoveries, the indigenous population was around 25 million (some researchers estimate it was much higher), but the devastating diseases reduced it to just a few million by the end of the 16th century' (Cameron, 2010, p. 120).

Despite significant civilisation progress and general improvement of the quality of health care, the modern man has not managed to effectively eliminate the phenomenon of health crises. They are at least as dangerous as they used to be. This condition is primarily influenced by human activity. Analysing the causes of the health crises that haunt humanity today, we can find out that they result from the simultaneous occurrence of several processes. One of these is the high degree of urbanisation of modern societies. Epidemic risks arise from the growing trend of settlement in urban areas⁶.

⁶ The impact of high urbanisation on health has been observed by economic historians since the 16th century. More broadly: Cameron, 2010, pp. 112-113.

w miastach, a co za tym idzie ograniczeniem popytu, ceny zboża i innych artykułów żywnościowych spadły gwałtownie, podczas gdy z powodu braku rąk do pracy nastąpił wzrost płac. Pierwsza reakcja grup rządzących było wprowadzenie kontroli płac. To posunięcie spotkało się z ostrą reakcją i tak wrogo nastawionych wieśniaków i innych pracowników najemnych, którzy na tyle, na ile mogli, uchylali się od tej kontroli oraz wzniecali bunty, jeżeli podejmowano zdecydowane kroki, by ich zmusić do posłuszeństwa. W drugiej połowie XIV wieku rozruchy, bunty i wojny domowe wybuchały we wszystkich krajach Europy (Cameron, 2010). Morowa zaraza z XIV wieku, chociaż spowodowała straszliwe spustoszenia, uitorowała drogę ku okresowi ponownego wzrostu i rozwoju z nastaniem XV wieku.

W pierwszej połowie XVII wieku seria nieurodzajów, nowe wybuchy zarazy morowej i innych chorób zakaźnych, a także zasięg działań wojennych oraz związane z tym okrucieństwa przyczyniły się do zahamowania wzrostu liczby ludności. W kilku regionach Europy, zwłaszcza w Hiszpanii, Niemczech i Polsce, liczba ludności rzeczywiście spadła w pewnych okresach lub w ciągu całego XVII wieku.

Trudno zrozumieć podboje kolonialne oraz zjawisko globalizacji nie biorąc pod uwagę przenoszenia chorób Starego Świata, które pozbawiły życia wielu rdzennych mieszkańców obu Ameryk, Australii i Pacyfiku. Chorobą, która w dużej mierze przyczyniła się do wymarcia Indian obu Ameryk oraz mieszkańców Karaibów (75 procent populacji Azteków, 95 procent populacji Inków), którzy po raz pierwszy zetknęli się z Europejczykami i przywiezionym przez nich wirusem była ospa. Hiszpański ksiądz pisał z Meksyku: „jako że Indianie nie znali lekarstwa na chorobę umierali gromadnie, umierali jak pluskwy” (szerzej: Crosby, 2015). „W epoce odkryć Kolumba liczba ludności tubylczej wynosiła około 25 mln (niektórzy badacze szacują, że była ona znacznie wyższa), ale pod koniec XVI w. zabójcze choroby zredukowały ją do zaledwie kilku milionów” (Cameron, 2010, s. 120).

Pomimo znaczącego postępu cywilizacyjnego oraz ogólnej poprawy jakości ochrony zdrowia współczesnemu człowiekowi nie udało się skutecznie

The modern world is now more urbanised than ever, with more than half of the modern population living in large urban centres. The higher concentration of the population significantly increases the possibility of disease spread. It is no coincidence that the highest risk of infection is recorded among populations living and working in major urban centres and those who are more mobile. The highest incidence rates are recorded in large urban centres and in regions with the highest population density (Golinowska, Zabdyr-Jamroz, 2020). In contrast, the places least vulnerable to the emergence of infectious diseases include regions that are 'less developed with an abundance of greenery, sparsely populated, less attractive for tourists and economy, less strongly connected to the outside world, located in peripheral areas with no airports and many other transport connections, where culturally determined social distance exists and people are not spatially mobile' (Polak, 2021, p. 60). This indicates the importance of the context of the emergence of health crises, regardless of the quality of public health interventions. At the same time, urban centres with huge groups of people that are most vulnerable to disease outbreaks are much more interconnected than ever, thanks to the development of different forms of transport, globalisation and intensively developed tourism. Thanks to the well-developed transport infrastructure, the passenger – and, consequently, any disease carried by them – can move from one end of the world to the other in a single day. The simultaneous encroachment of humans into the world of wildlife and the destruction of millions of hectares of natural habitats by them disturb biodiversity, making humans more vulnerable to animal pathogens that spread rapidly upon getting into urban populations. Today, it is not the presence of a pathogen but humans and their various activities, especially those associated with movement, that are most responsible for the spread of infectious diseases. An infection that occurs in some remote region of the world regarded as peripheral can quickly move further due to the intensification of global transport and intercontinental travel (Larska et al., 2022).

wyeliminować zjawiska kryzysów zdrowotnych. Są one równie groźnym, a nawet groźniejszym, niż przed laty zjawiskiem. Na stan ten wpływa przede wszystkim działalność człowieka. Analizując przyczyny prześladowających ludzkość współcześnie kryzysów zdrowotnych można stwierdzić, że są one efektem jednoczesnego występowania kilku procesów. Jednym z nich jest znaczne zurbanizowanie współczesnych społeczeństw. Zagrożenia epidemiczne wynikają z rosnącej tendencji związanej z zasiedlaniem się na obszarach miejskich⁶. Współczesny świat jest obecnie bardziej niż kiedykolwiek zurbanizowany, a ponad połowa współczesnej ludności zamieszkuje w dużych ośrodkach miejskich. Wzrost koncentracji ludności znacząco zwiększa możliwość rozprzestrzeniania się chorób. Nieprzypadkowo największe ryzyko zakażenia odnotowywane jest wśród ludności żyjącej i pracującej w największych skupiskach miejskich oraz bardziej mobilnej. Najwyższe wskaźniki zachorowań odnotowywane są w dużych skupiskach miejskich i w regionach o najwyższej gęstości zaludnienia (Golinowska, Zabdyr-Jamroz, 2020). Z kolei miejscami najmniej narażonymi na pojawienie się chorób zakaźnych są „regiony słabiej rozwinięte z dużą ilością zieleni, słabo zaludnione, mniej atrakcyjne turystycznie i gospodarczo, słabiej powiązane ze światem zewnętrznym, położone na peryferiach, gdzie nie ma lotnisk i wielu innych połączeń komunikacyjnych, gdzie występuje kulturowo uwarunkowany dystans społeczny, a ludzie nie są mobilni przestrzennie” (Polak, 2021, s. 60). Wskazuje to na znaczenie kontekstu pojawiania się kryzysów zdrowotnych, niezależnie od jakości działań w zakresie zdrowia publicznego. Jednocześnie centra miejskie skupiające olbrzymie grupy ludzi, które są najbardziej narażone na pojawienie się chorób są z sobą dużo bardziej niż kiedykolwiek połączone za sprawą rozwoju różnych form transportu, globalizacji oraz intensywnie rozwiniętej turystyki. Dzięki dobrze rozwiniętej infrastrukturze transportowej pasażer, a wraz z nim choroba, może w ciągu jednego dnia przemieścić się z jednego na drugi koniec świata. Jednoczesne wkroczenie człowieka w świat dzikiej przyrody oraz

⁶ Wpływ wysokiego zurbanizowania na sytuację zdrowotną obserwowany jest przez historyków gospodarczych od XVI w. Szerzej: Cameron, 2010, s. 112-113.

Table 1 presents the major health crises of the 20th and 21st century.

niszczenie przez człowieka milionów hektarów siedlisk przyrodniczych powoduje zachwianie bioróżnorodności przez co człowiek staje się bardziej narażony na oddziaływania zwierzęcych patogenów, które po dostaniu się do populacji miejskich ulegają szybkiemu rozprzestrzenianiu. Za rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych odpowiedzialna jest obecnie nie obecność patogenu, ale w największej mierze człowiek i różne formy jego aktywności, w tym szczególnie związane z przemieszczaniem się. Infekcja, która pojawia się w jakimś odległym, uznawanym za peryferyjny rejon świata, może szybko przenieść się dalej dzięki intensyfikacji globalnego transportu i podróżom międzykontynentalnym (Larska i in., 2022,).

Table 1. Major health crises of the 20th and 21st century

Tabela 1. Największe kryzysy zdrowotne XX i XXI wieku

W tabeli 1 zaprezentowano największe kryzysy zdrowotne XX i XXI w.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
1918-1920	Spanish flu (called also the <i>Great Influenza</i>). An illness caused by the H1N1 type A virus. The name ' <i>influenza</i> ', meaning influence, was invented by Italians who attributed the origin of the infection to the influence of stars. The Polish word 'grypa' comes from the Russian word ' <i>hrip</i> ', which means snoring or chuckling. The term 'Spanish' is related to the information provided about the disease. / Hiszpańska grypa (tzw. Hiszpanka) (Influenza). Choroba wywołana wirusem H1N1 typu A. Nazwa influenza oznaczająca wpływ została wymyślona przez Włochów, którzy przypisywali pochodzenie infekcji wpływowi gwiazd. Polskie słowo grypa pochodzi od rosyjskiego słowa <i>hrip</i> oznaczającym chrapanie lub rżęzenie. Określenie hiszpanka związane jest natomiast z informacjami przekazywanymi na temat choroby.	500 million cases of disease. An estimated 50 million people worldwide died of Spanish flu (Johnson, Mueller, 2002). / 500 mln zachorowań. Szacuje się, że na całym świecie zmarło na hiszpankę 50 mln osób (Johnson, Mueller, 2002).	The first great health crisis of the 20 th century, which affected a third of the world's population at the time and claimed the number of victims exceeding those of the First World War. During the First World War, when the epidemic occurred, Spain was the only country that did not censor information about the disease, so the public initially believed this country to be its source. The COVID-19 pandemic is often compared to this disease because of its enormous size and the countermeasures used to prevent its spread, such as wearing masks and keeping a social distance. / Pierwszy wielki kryzys zdrowotny XX w., który dotknął jedną trzecią ówczesnej ludności świata i pochłonął liczbę ofiar przekraczających ofiary śmiertelne I wojny światowej. Hiszpania, jako jedyny kraj podczas pierwszej wojny światowej, kiedy doszło do wybuchu epidemii, nie cenzurowała informacji o zachorowaniach, dlatego opinia publiczna początkowo uważała ten kraj za źródło choroby. Do choroby tej często porównywana jest pandemia COVID-19 ze względu na jej olbrzymi rozmiar oraz środki zaradcze wykorzystywane do zapobiegania jej rozprzestrzenianiu się, takie jak noszenie maseczek czy zachowanie dystansu społecznego.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
1956-1958	Asian flu caused by the AH2N2 virus. The disease started in the Chinese province of Guizhou, hence its Asian name. / Grypa azjatycka (Asjan Flu) wywołana przez wirus AH2N2. Choroba rozpoczęła się w chińskiej prowincji Kuejczou, stąd jej nazwa azjatycka.	Between 1 and 4 million deaths. It matched the Spanish flu in numbers, but it had a significantly lower death rate thanks to a vaccine developed in 1957. / Od 1 do 4 mln zgonów. Liczbą zachorowań dorównywała Hiszpance, jednak miała zdecydowanie niższą śmiertelność, dzięki zastosowaniu szczepionki opracowanej w 1957 r.	From China, where the first outbreaks were reported, the disease spread first southwards, reaching Singapore, Hong Kong and India and then the UK and the USA. The Asian flu crisis is estimated to have contributed to a decrease of global GDP by up to 3.5% (WHO, 2009). / Z Chin, gdzie odnotowano pierwsze ogniska choroby, rozprzestrzeniła się ona najpierw w kierunku południowym, docierając do Singapuru, Hongkongu i Indii, a następnie do Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Szacuje się, że kryzys związany z grypą azjatycką przyczynił się do spadku do 3,5 procent światowego PKB (WHO. 2009).

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
from 1961 until now	Cholera (an acute and very dangerous infectious disease of the gastrointestinal tract caused by the bacterium <i>Vibrio cholerae</i> , sometimes referred to as the 'blue death' due to the bluish shade of the sick people's bodies. The disease causes severe gastroenteritis. Infection usually occurs through the ingestion of food or water containing the bacterium. In extreme cases, mortality can reach up to 20% of infected people (Orłowski, 2023). / Cholera (ostra i bardzo groźna choroba zakaźna przewodu pokarmowego wywołana przez bakterię <i>Vibrio cholerae</i> , określana niekiedy jako „niebieska śmierć” ze względu na niebieskawą odcień ciał chorych. Choroba wywołuje ciężkie zapalenie żołądka i jelit. Do zakażenia dochodzi najczęściej poprzez spożycie pokarmu lub wody, w której znajduje się bakteria. Śmiertelność w skrajnych przypadkach może sięgać do 20 procent zakażonych (Orłowski, 2023).	In the 19 th and 20 th century, the disease spread worldwide seven times, starting with the first cholera pandemic in 1817 (Jaroń, 2021). There are currently around 1.4 billion people worldwide living in areas where the disease has occurred in three out of the last five years. In countries affected by cholera, about 2.8 million people contract it annually and about 90,000 die (Ali et al., 2012). / W XIX i XX w. choroba rozprzestrzeniła się na całym świecie siedmiokrotnie, począwszy od pierwszej pandemii cholery w 1817 r. (Jaroń, 2021). Obecnie na świecie ok. 1,4 mld ludzi zamieszkuje terytory na których stwierdzono występowanie choroby w ciągu trzech spośród pięciu ostatnich lat. W krajach opanowanych przez cholere zapada na nią rocznie około 2,8 mln osób a umiera około 90 tysięcy (Ali i in., 2012).	The seventh cholera pandemic began in South Asia in 1961 and has continued until today (Deen et al., 2020). In the 21 st century, cholera cases were reported, e.g., in Zimbabwe (2008–2009), Haiti (2010–now due to difficult sanitary conditions caused by the earthquake and flood taking place in this region), Yemen (2016–now – the total number of suspected cholera cases reported in Yemen from October 2016 till March 2021 exceeded 2 million) (WHO, 2021). In September 2023, the World Health Organisation reported the double increase of cholera cases worldwide. According to the official announcement, 470,000 cases were reported in 2022. This is a significant increase towards the previous year, when 220,000 cases of the disease were reported. According to the organisation's experts, however, the figures are significantly underestimated due to the misreporting and concealing of disease cases. Apparently only 5 to 10% of cases are reported. It is suggested that the real number of cases may reach 4 million. According to the WHO's analysts, the cholera epidemic lasts in a number of countries around the world: Afghanistan, Cameroon, the Democratic Republic of Congo, Malawi, Nigeria, Somalia and Syria (Orłowski, 2023). According to data from November 2023, the balance of the epidemic in Zimbabwe's capital Harare totalled around 7,000 infected persons and more than 50 deaths. According to the Red Cross, the disease is spreading rapidly and is likely to go beyond the country's borders soon. The neighbouring countries – Malawi, Mozambique and South Africa – are putting security measures in place and preparing for such an eventuality (Zdrojewski, 2023). / Siódma pandemia cholery rozpoczęła się w Azji Południowej w 1961 r. i trwa do dziś (Deen i in., 2020). W XXI w. zachorowania na cholere odnotowywano między innymi: w Zimbabwe (2008-2009), na Haiti (2010 – powodem jej wystąpienia były trudne warunki sanitarne wywołane przez trzęsienie ziemi i powódź mające miejsce w tym regionie), w Jemenie (od 2016 do chwili obecnej - łączna liczba przypadków podejrzenia cholery zgłoszonych w Jemenie od października 2016 r. do marca 2021 r. wyniosła ponad 2 mln) (WHO, 2021). We wrześniu 2023 r. Światowa Organizacja Zdrowia poinformowała o dwukrotnym wzroście przypadków cholery na świecie. Jak przekazano w oficjalnym komunikacie, w całym 2022 roku, zgłoszonych zostało 470 tys. zachorowań. To znaczący wzrost w porównaniu z poprzednim rokiem, kiedy to odnotowano 220 tys. przypadków tej choroby. Według ekspertów organizacji, dane są jednak znacząco zaniżone. Wynika to z faktu błędnego raportowania i ukrywania faktu choroby. Zgłaszanych ma być zaledwie od 5 do 10 procent przypadków. Sugeruje się, że realna liczba zachorowań może sięgać 4 mln. Zdaniem analityków WHO w kilku krajach na świecie można mówić o epidemii cholery. Mowa o Afganistanie, Kamerunie, Demokratycznej Republice Konga, Malawi, Nigerii, Somalii i Syrii (Orłowski, 2023). Według danych z listopada 2023 r. około 7 tys. zakażonych i ponad 50 zgonów to bilans epidemii cholery w stolicy Zimbabwe, Harare. Według Czerwonego Krzyża, choroba szybko rozprzestrzeniła się i prawdopodobnie niebawem przekroczy granice kraju. Sąsiednie Malawi, Mozambik i RPA wprowadzają środki bezpieczeństwa i przygotowują się na taką ewentualność (Zdrojewski, 2023).

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
1968-1970	Hong Kong Flu. The disease originated from a mutated virus that had been responsible for causing the Asian flu. / Grypa Hong Kong (Hong Kong Flu). Choroba powstała w efekcie zmutowanego wirusa, który był wcześniej odpowiedzialny za wywołanie grypy azjatyckiej.	Between 0.5 and 2 million deaths (in its new incarnation, the disease was less fatal). / Od 0,5 do 2 mln zgonów (w swoim nowym wcieleniu choroba była mniej śmiertelna).	The disease is believed to be the first disease whose massive spread has been linked to air travel. This is how it found its way to Europe, starting from Western European countries. At the beginning of 1969, it reached Poland – first Warsaw and Poznań, and then the south of the country. The disease is estimated to have caused an up to 1.5% decrease of the global GDP. / Choroba uznawana jest za pierwszą chorobę, której masowe rozprzestrzenienie się związane jest z podróżami lotniczymi. W ten sposób trafiła ona do Europy; jako pierwsze atakując państwa Europy Zachodniej. Do Polski dotarła ona na początku 1969 r., najpierw do Warszawy i Poznaniu, a potem na południe kraju. Szacuje się, że choroba przyczyniła się do spadku do 1,5 procent światowego PKB.
from 1981 ⁷ until now. / od 1981 r. ⁷ do chwili obecnej	AIDS (<i>Acquired Immuno-deficiency Syndrome</i>). A disease caused by the HIV virus (<i>Human Immunodeficiency Virus</i>) identified in 1983. There are two related viruses that cause AIDS: the more common and more deadly HIV-1, which is found worldwide, and the rarer and less lethal HIV-2, found in West Africa. / AIDS (<i>Acquired immunodeficiency Syndrome</i>). Choroba wywołana przez wirus HIV (<i>Human Immunodeficiency Virus</i>) zidentyfikowany w 1983 r. Istnieją dwa spokrewnione wirusy wywołujące AIDS: bardziej rozpowszechniony i bardziej śmiertelny HIV-1, który występuje na całym świecie, oraz rzadszy i mniej zabójczy HIV-2, występujący w Afryce Zachodniej.	75 million cases, 35 million deaths (mainly in Africa). In 2020, 1.5 million people were diagnosed with HIV infection, of whom 680 000 died. (National AIDS Centre, 2024). / 75 mln zachorowań, 35 mln zgonów (głównie w Afryce). W 2020 r. zakażenie HIV rozpoznano u 1,5 mln osób, z czego zmarło 680 tys. (Krajowe Centrum ds. AIDS, 2024).	The disease is present in almost every country and 'has caused more widespread fear and anxiety than any other health crisis in the 20 th century' (Feldman, Miller, 1998, p. XXV). One of its characteristics is slow development in the human body. It takes ten or even twenty years from the infection to the death of the infected person. Because HIV destroys the immune system of the infected person, infected people are susceptible to serious diseases caused by even the most common microorganisms. AIDS has developed particularly dangerously in Africa, where it has affected a higher proportion of women and children than in North America and Europe. No AIDS vaccine has been developed so far, but a new class of drugs used against the disease prolongs the lives of most people taking them. Reduced life expectancy in African countries as a result of AIDS is associated with an estimated 1.5% reduction in economic growth. / Choroba obecna w prawie każdym kraju i „wywołała bardziej powszechny strach i niepokój niż jakakolwiek inny kryzys zdrowotny w XX w.” (Feldman, Miller, 1998, s. XXV). Cechą choroby jest jej wolny rozwój w ludzkim organizmie. Od zakażenia do śmierci zarażonej osoby mija dziesięć a nawet dwadzieścia lat. Ponieważ wirus HIV niszczy układ odpornościowy osoby zakażonej zarażeni podatni są na rozwój poważnych chorób wywołanych nawet najpowszechniejszymi drobnoustrojami. Szczególnie niebezpiecznie AIDS rozwinęła się w Afryce, gdzie dotknęła większy niż w Ameryce Północnej i Europie odsetek kobiet i dzieci. Dotychczas nie opracowano szczepionki przeciwko AIDS jednak nowa klasa leków stosowanych przeciwko chorobie przedłuża życie większości przyjmujących je osób. Skrócenie średniej długości życia w krajach afrykańskich w wyniku AIDS wiąże się z szacowanym obniżeniem wzrostu gospodarczego o 1,5 procent.

⁷ The report of the US Centers for Disease Control and Prevention (CDC) published on 5th June 1981, which described the first cases of the disease, is regarded as the start date of the outbreak, although the virus is known to have been present much earlier.

⁷ Jako datę początku epidemii choroby przyjmuje się raport amerykańskiego Centrum Kontroli Prewencji Chorób (CDC), który ukazał się 5 czerwca 1981 r., w którym opisano jej pierwsze przypadki, chociaż wiadomo, że wirus był obecny już dużo wcześniej.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
2002-2003	Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) - a form of atypical inflammation caused by the coronavirus transmitted by bats and grackles. / Zespół ciężkiej niewydolności oddechowej, SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome), forma nietypowego zapalenia wywołanego przez koronawirusa przenoszonego przez nietoperze i łaskuny.	8,437 cases in 30 countries and 813 deaths, concentrated in Asia, with the highest number of victims in China (WHO, 2024). / 8437 przypadków w 30 krajach i 813 zgonów, skoncentrowanych w Azji, z najwyższą liczbą ofiar w Chinach (WHO, 2024).	The disease first appeared in the southern Chinese province of Guangdong at the end of 2002. Its cases were reported also in other areas of the continent (Taiwan, Singapore, Hong Kong, Vietnam, Indonesia, Japan) and, outside the Southeast Asian countries, in Canada. In total, the virus spread to 37 countries. Little is still known about the contagiousness of the virus, which has a death rate of 14-15%. In connection with the disease, the WHO's experts proposed restrictions on air travel and stays in places of collective residence (hotels) (WHO, 2003). The estimated global cost of the disease for global economy is USD 100 billion, including USD 48 billion in China. / Choroba po raz pierwszy pojawiła się w południowej prowincji Chin Guangdong pod koniec 2002 r. Jej przypadki zanotowano także w innych miejscach kontynentu (Tajwanie, Singapurze, Hongkongu, Wietnamie, Indonezji, Japonii), a poza krajami Azji Południowo-Wschodniej jej występowanie odnotowano również w Kanadzie. Łącznie wirus rozprzestrzenił się do 37 krajów. Nadal niewiele wiadomo na temat zaraźliwości wirusa, którego śmiertelność wynosi 14-15 procent. W związku z chorobą eksperci WHO postulowali wprowadzenie ograniczeń w odniesieniu do podróżowania samolotami oraz pobytu w miejscach zbiorowego zamieszkiwania (w hotelach) (WHO, 2003). Szacowany globalny koszt choroby dla światowej gospodarki to 100 mld USD, a w samych Chinach 48 mld USD.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
from 2009 until now ⁸ / od 2009 r. do chwili obecnej	Swine flu – a disease caused by the mutated AH1N1 influenza virus, originally found only in pigs and known since the 1930s. After coming into contact with both the normal influenza virus and the avian influenza virus in the patient zero's body, the virus mutated into a new dangerous pathogen that can be transmitted to humans (Nowak-Kreyer, 2020). / Świńska grypa (Swine Flu) – choroba wywołana przez zmutowany wirus grypy AH1N1, pierwotnie występujący tylko u świń i znany już od lat 30. XX w. Po zetknięciu się w organizmie pacjenta zero z wirusem zwykłej grypy oraz grypy ptasiej, wirus zmutował w nowy, niebezpieczny czynnik chorobotwórczy, zdolny do przenoszenia się na człowieka (Nowak-Kreyer, 2020).	Around 500,000 deaths. The exact number of cases and victims remains unknown, because shortly after the beginning of the swine flu pandemic, the WHO instructed that only the most severe or least typical cases be recorded, justifying such actions by the exponentially increasing number of infections (Nowak-Kreyer, 2020). / Ok. 500 tys. zgonów. Dokładna liczba zachorowań i ofiar pozostaje nieznana, bo niedługo po rozpoczęciu się pandemii świńskiej grypy WHO poleciła rejestrować tylko najcięższe lub najmniej typowe przypadki, uzasadniając takie poczynania lawinowo narastającą liczbą zakażeń (Nowak-Kreyer, 2020).	The disease first appeared in Mexico, then moved to California and then to other US states and more countries, including Europe. The economic impact of the swine flu outbreak in Mexico, where the first cases of the disease were identified, is estimated at USD 3.2 billion (0.3% of GDP). In Poland, the swine flu pandemic was associated with a political storm, as Poland was the only European country that did not purchase the vaccine. The WHO's decisions regarding the registration of disease cases, as well as the case of a vaccine purchased by many countries and soon rendered unnecessary due to the rapid acquisition of population immunity, undermined confidence in this organisation and contributed to the growth of anti-vaccine movements. It was suspected that swine flu either did not actually exist at all, or that it had been a much milder disease than officially reported from the beginning, and that the announcement of the pandemic was intended to overshadow the social unrest in the US associated with the 2008 crisis. Pharmaceutical companies were also accused of stirring up panic deliberately in order to make money from selling vaccines. / Choroba pojawiła się najpierw w Meksyku, przeniesiona następnie do Kaliforni, a potem do innych stanów USA i kolejnych krajów, także europejskich. Gospodarczy wpływ wybuchu świńskiej grypy w Meksyku, gdzie zidentyfikowano pierwsze przypadki choroby oszacowano na 3,2 mld USD (0,3 proc. PKB). W Polsce z pandemią świńskiej grypy związana była z polityczną burzą, ponieważ Polska była jedynym krajem europejskim, który nie zakupił szczepionki. Decyzje WHO dotyczące rejestracji przypadków choroby, jak również sprawa szczepionki zakupionej przez wiele państw i wkrótce zbędnej wskutek szybkiego nabycia odporności populacyjnej, podważyły zaufanie do tej organizacji przyczyniając się do rozwoju ruchów antyszczepionkowych. Podejrzewano, że świńska grypa w rzeczywistości albo w ogóle nie istnieje, albo od początku była znacznie łagodniejszą chorobą niż oficjalnie podawano, a ogłoszenie pandemii miało przyćmić niepokoje społeczne w USA związane z kryzysem 2008 r. Oskarżano także koncerny farmaceutyczne o celowe wzniecenie paniki, aby mogły zarobić na sprzedaży szczepionek.

⁸ Swine flu was declared as a pandemic in June 2009(Chan, 2009) and ended in August 2010. However, the disease still occurs today as a seasonal condition, albeit on a smaller scale.

⁸ Świńską grypę ogłoszono jako pandemię w czerwcu 2009 r. (Chan, 2009), a jej zakończenie w sierpniu 2010 r. Sama choroba, na mniejszą skalę, występuje jednak do dziś, jako schorzenie sezonowe.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
from 2012 until now / od 2012 r. do chwili obecnej	Middle-East Respiratory Syndrome (MERS-CoV) Disease transmitted by camels and humans. / Bliskowschodni zespół oddechowy MERS-CoV (Middle-East Respiratory Syndrome). Choroba przenoszona przez wielbłądy i ludzi.	High death rate of 35%. / Wysoka śmiertelność na poziomie 35 procent.	The virus emerged in Arab countries in the Middle East in 2012. Infections occurred in health care facilities (mainly hospitals), which enabled relatively quick treatment measures and stopped further infections. The outbreak of MERS-CoV in Korea in 2015 caused losses estimated at USD 2.6 billion in tourism alone. Advice on the disease is given to persons making a hajj and an umrah pilgrimage to Saudi Arabia. / Wirus pojawił się 2012 r. w arabskich krajach Bliskiego Wschodu. Zakażenia następowały w placówkach ochrony zdrowia (głównie szpitalach), co umożliwiło relatywnie szybkie działania lecznicze i zatrzymanie dalszych zakażeń. Wybuch MERS-CoV w Korei w 2015 r. spowodował w samej tylko turystyce straty szacowane na 2,6 mld USD. Porady dotyczące choroby są udzielane osobom odbywającym pielgrzymkę hadidzi i umrah do Arabii Saudyjskiej.
from 2013 until now / od 2013 r. do chwili obecnej	Ebola (haemorrhagic fever) – a disease caused by a virus transmitted to humans by wild animals and spread by human-to-human transmission (WHO, 2021a). / Ebola (gorączka krwotoczna) - choroba wywoływana przez wirus przenoszony na ludzi przez dzikie zwierzęta i rozprzestrzeniająca się poprzez transmisję z człowieka na człowieka (WHO, 2021a).	28,600 cases and 11,325 deaths (probably underestimated figures). Death rate of 25 to 90% (WHO, 2021a). / 28600 przypadków i 11325 zgonów (dane prawdopodobnie zaniżone). Wskaźnik śmiertelności od 25 do 90 procent (WHO, 2021a).	A disease known in African countries since the 1960s. The first mass cases were reported in 1976 in the Democratic Republic of Congo in the Ebola River Valley, from which the virus and the disease took their name (Stachoń, 2021). The 2013 epidemic started in Guinea and spread very quickly to neighbouring African countries: mainly Liberia and Sierra Leone. Ebola reached the USA in September 2014 and Spain in October of the same year. The disease mainly covers areas in West Africa, Guinea, Liberia, Sierra Leone and Congo. Estimated economic losses caused by the disease in West Africa amount to up to 30 billion of lost GDP. / Choroba znana w krajach Afryki od lat 60. XX w. Pierwsze masowe przypadki zachorowań odnotowano w 1976 r. w Demokratycznej Republice Konga w dolinie rzeki Ebola, od której wirus i choroba wzięły swoją nazwę (Stachoń, 2021). Epidemia w roku 2013 rozpoczęła się w Gwinei i bardzo szybko objęła swym zasięgiem sąsiednie kraje afrykańskie: głównie Liberię i Sierra Leone. We wrześniu 2014 r. ebola pojawiła się w USA a w październiku tego samego roku w Hiszpanii. Choroba obejmuje głównie tereny Afryki Zachodniej, Gwinei, Liberii, Sierra Leone i Kongo. Szacowane straty gospodarcze spowodowane przez chorobę w Afryce Zachodniej wynoszą do 30 mld utraconego PKB.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
from 2015 until now / od 2015 r. do chwili obecnej	Zika (a flavivirus transmitted by <i>Aedes Egypti</i> mosquitoes). / Zika (flawiwirus przenoszony przez komary <i>Aedesa Egipti</i>).	Unknown number of cases, few deaths (if any) The disease is primarily known because it can cause microcephaly in infants whose mothers are infected with it. / Nieznana liczba przypadków, niewiele jeśli w ogóle zgonów. Choroba znana jest przede wszystkim stąd, że może spowodować małogłowie u niemowląt urodzonych przez zarażone nią matki.	According to an estimate by the World Bank, the short-term impact of the disease outbreak in Latin America and the Caribbean in 2016 was approximately USD 3.5 billion, especially with regard to the hosting of major sporting events. / Wg szacunku Banku Światowego krótkoterminowy wpływ epidemii choroby w 2016 r. w Ameryce Łacińskiej i Karaibach wyniósł ok. 3,5 mld USD, zwłaszcza biorąc pod uwagę organizację dużych wydarzeń sportowych.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
from 2016 until now / od 2016 r. do chwili obecnej	Dengue fever ⁹ . / Gorączka denga ⁹ (Dengue Fever).	The first recorded case probably corresponding to dengue is described by a Chinese medical encyclopaedia from the times of the Jin dynasty reigning between 265 and 420 A.D. It refers to 'water poisoning' associated with flying insects. Early descriptions of the disease date back to 1779, and the viral aetiology and the transmission of the disease was clarified in the early 20 th century. Dengue has become a global problem since World War II. The incidence of the disease has increased dramatically since the 1960s. Between 50 and 100 million people were infected annually (Wikipedia, Dengue fever, 2024). Approximately 25,000 deaths per year are now reported worldwide due to the disease (Opozda, 2023). Symptoms of the disease include fever, headache, myalgia and arthralgia and a characteristic rash similar to the one that occurs in measles. Because of haemorrhagic fever, 30% of disease cases end in death (Opozda, 2023). / Pierwszy odnotowany przypadek odpowiadający prawdopodobnie dencze opisuje chińska encyklopedia medyczna z czasów dynastii Jin panującej w latach 265–420 n.e. Mowa w niej o „zatruciu wodnym” związanym z latającymi owadami. Wczesne opisy choroby pochodzą z 1779 r., a wirusową etiologię i transmisję choroby wyjaśniono na początku XX w. Denga stała się problemem globalnym od II wojny światowej. Zapadalność na chorobę wzrastała dramatycznie od lat sześćdziesiątych XX w. Rocznie infekcji ulegało od 50 do 100 milionów ludzi (wikipedia, Denga, 2024). W skali roku z powodu choroby odnotowuje się obecnie na całym świecie ok. 25 tys. zgonów (Opozda, 2023). Objawy choroby obejmują gorączkę, ból głowy, mięśni i stawów oraz charakterystyczną wysypkę, przypominającą spotykaną w odrze. Gorączka krwotoczna wywołuje 30 proc. odsetek zgonów (Opozda, 2023).	'Dengue is the most important vector-borne viral disease in humans and probably more important than malaria worldwide in terms of incidence and economic impact' (Gubler, 2012, p. 743). It is a tropical disease that assumed a global scale in 2016. It occurs endemically in more than 110 countries, mainly in Southern Asia and Central Africa, as well as in the Southern United States. Half of the world's population is now endangered by the disease due to global warming (Wikipedia, Dengue fever, 2024). The total annual cost of the disease in 2013 was estimated at USD 89 billion. The World Health Organisation (WHO) warned that the number of dengue cases may hit a record high in 2023. / „Denga to najważniejsza choroba wirusowa przenoszona przez wektory u ludzi i prawdopodobnie ważniejsza niż malaria na całym świecie pod względem zachorowalności i wpływu na gospodarkę” (Gubler, 2012, s. 743). Jest to choroba tropikalna, która 2016 r. przybrała skalę globalną. Występuje endemicznie w ponad 110 krajach głównie na południu Azji i w Środkowej Afryce, a także na południu Stanów Zjednoczonych. Zagrożona zakażeniem chorobą ze względu na globalne ocieplenie jest obecnie połowa mieszkańców świata (wikipedia, Denga, 2024). Całkowity roczny koszt choroby w 2013 r. oszacowano na 89 mld USD. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) ostrzegła, że liczba przypadków zachorowań na dengę może być w 2023 r. rekordowa.

⁹ The Spanish origin of the word is suggested, but it is not certain. The term 'dengue' may be derived from dinga, a word in the Swahili from the phrase Ka-dinga pepo describing a disease caused by an evil spirit. The term 'dengue fever' came into general use after 1828.

⁹ Wskazuje się na hiszpańskie pochodzenie słowa. Nie jest ono jednak pewne. Określenie denga może pochodzić od dinga, słowa w języku suahili z frazy Ka-dinga pepo określającej chorobę wywołowaną przez złego ducha. Słowo dengue fever („denga”) weszło do powszechnego użycia po 1828 r.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
	Hepatitis E virus / Wirusowe zapalenie wątroby typu E (WZW E)	The WHO estimates that there are about 20 million HEV infections each year, of which about 3 million are diagnosed. Around 70,000 people worldwide die due to the disease each year (Rajewski et al., 2017). / WHO szacuje, że co roku dochodzi do około 20 milionów zakażeń HEV, z czego rozpoznawanych jest około 3 mln. Z powodu choroby co roku umiera na świecie ok. 70 tyś. osób (Rajewski i in., 2017).	The disease is contracted after eating raw or undercooked meat or other products containing the blood and liver of pigs (figatellu in France) or wild boar and deer (Japanese shikasashi) (Larska et al., 2022). / Do zakażenia chorobą dochodzi drogą pokarmową przez zjedzenie surowego albo niedogotowanego mięsa lub innych produktów zawierających krew i wątrobę świń (figatellu we Francji) lub dzików i jeleniowatych (japońskie shikasashi) (Larska i in., 2022).
from 2019 until now / od 2019 r. do chwili obecnej	COVID-19 (coronavirus) Disease caused by the SARS-CoV-2 virus. / COVID-19 (koronawirus) Choroba wywołana przez wirus SARS-CoV-2).	The number of confirmed infections worldwide is 607 million, with nearly 7 million deaths. / Liczba potwierdzonych infekcji na świecie to 607 mln. osób, blisko 7 mln ofiar śmiertelnych.	The virus causing the disease has a huge population infection rate (reproduction rate: 2.0-3.0), which implies a much faster infection rate than in the case of MERS or SARS, but a lower death rate. The economic losses associated with the disease represent, depending on the country, a decrease in GDP even by more than 10%. Support packages for economic entities resulting from the periodic inability of businesses to operate have resulted in a huge public debt, the repayment of which will burden the development of many economies in the future; therefore, the return to the pre-pandemic economic growth will not be easy and will take many years. / Wirus wywołujący chorobę ma ogromną zaraźliwość populacyjną (współczynnik reprodukcji: 2,0-3,0), co oznacza znacznie szybsze tempo zakażeń niż w przypadku MERS czy SARS, ale niższą śmiertelność. Gospodarcze straty związane z chorobą to, w zależności od kraju kilku, lub nawet kilkunastoprocentowy spadek PKB. Pakiety pomocowe dla podmiotów gospodarczych wynikające z okresowego braku możliwości działania przedsiębiorstw spowodowały wielki dług publiczny, którego spłata będzie obciążać rozwój wielu gospodarek w przyszłości, co spowoduje że powrót do wzrostu gospodarczego sprzed pandemii nie będzie łatwy i zajmie wiele lat.

Years / Lata	Health crisis / Kryzys zdrowotny	Number of cases and deaths / Liczba zachorowań i zgonów	Characteristics / Charakterystyka
2022 until now / 2022 r. do chwili obecnej	<p>Monkeypox – a contagious animal disease caused by the MPXV virus. The disease takes its name from the first discovery of the virus in laboratory monkeys: Javan macaques and rhesus monkeys in a Danish laboratory in Copenhagen in 1958. The name remains valid even though rodents are the reservoir and source of the Orthopoxvirus causing it in humans (Larska et al., 2022). /</p> <p>Małpia ospa – odzwierzęca choroba zakaźna wywołana przez wirus MPXV. Nazwa choroby pochodzi od pierwszego odkrycia wirusa u małp laboratoryjnych: makaków jawańskich i rhesusów w duńskim laboratorium w Kopenhadze w 1958 r. Nazwa obowiązuje pomimo, że rezerwuarem i źródłem Orthopoxvirusa wywołującego ją u ludzi są gryzonie (Larska i in., 2022).</p>	<p>The number of cases in the European Union reached 321 by May 2022; globally, outside Africa, where the disease is endemic, 557 infection cases occurred (Larska et al., 2022). /</p> <p>Liczba przypadków w Unii Europejskiej osiągnęła do maja 2022 r. 321; a na świecie poza Afryką gdzie choroba ma charakter endemiczny – 557 przypadków zakażenia (Larska i in., 2022).</p>	<p>The first case of the disease in Europe was confirmed on 7th May 2022 in Great Britain. Since then, the disease has emerged in more than 20 countries around the world, excluding Africa, where it occurs endemically. The disease manifests itself through swollen lymph nodes, difficulty in swallowing, fever and chills, and a burn-like rash. Since 2016, cases of monkeypox have been reported in nine African countries where African rodents carrying the virus are present, including Sierra Leone, Liberia, the Central African Republic, the Republic of Congo and Nigeria. Currently, non-African cases of the disease occur in the form of outbreaks involving dozens of people each. At present, the WHO does not recommend travel restrictions due to the disease. /</p> <p>Pierwszy przypadek występowania choroby w Europie potwierdzono 7 maja 2022 r. w Wielkiej Brytanii. Od tego czasu choroba pojawiła się w ponad 20 krajach świata, nie licząc Afryki, gdzie występuje endemicznie. Choroba objawia się poprzez obrzęk węzłów chłonnych, trudności w połykaniu, gorączkę i dreszcze, wysypkę przypominającą oparzenie. Od 2016 r. przypadki zachorowań na małpią ospę odnotowano w 9 krajach afrykańskich w których występują przenoszące wirusa gryzonie afrykańskie, w tym w Sierra Leone, Libarii, Republice Środkowoafrykańskiej, Republice Konga oraz Nigerii. Obecnie pozaafrykańskie przypadki choroby występują w postaci ognisk zachorowań obejmujących po kilkadziesiąt osób. Na dzień dzisiejszy WHO nie rekomenduje wprowadzenia ograniczeń w podróżowaniu w związku z występowaniem choroby.</p>

Source: Own study.

Źródło: Opracowanie własne.

COVID-19 crisis

The recently ended COVID-19 crisis, also called 'pandemic crisis' (Rokicka, 2022) or 'coronacrisis' (Krzystofek, 2021), is a health crisis that claimed a total of nearly 7 million lives worldwide¹⁰ and had significant economic and social consequences. The end of the COVID-19 crisis triggered the process of 'historicising' it, i.e. recognising it as a phenomenon that can be subjected to historical analysis. Given the short time that has elapsed since the end of the crisis, its full assessment is extremely difficult. It stems from the problems that are usually related to the description of events of recent history and the excessively short time from the occurrence of the phenomenon that makes its objective evaluation hardly possible, specified as the 'lack of an adequate historical perspective', which causes historians of recent times to complain about the pressure of the current situation relating to the relationship between history and politics and that they are dealing with processes that have not yet been completed (Leczyk, 1998).

The first cases of acute infectious disease of the respiratory system caused by a SARS-CoV-2 virus infection, known as COVID-19, which marked the beginning of the related crisis, were reported in central China in the city of Wuhan in the province of Hubei in November 2019. After the spread of the disease to many parts of the world, the WHO declared a public health emergency with an international reach on 30th January 2020 and declared COVID-19

¹⁰ In connection with the decision of the World Health Organisation (WHO) to end the global emergency caused by COVID-19, 5th May 2023 was the last day of update of epidemiological data on the disease. On 5th May 2023, the number of deaths caused by the disease was 6,869,692 people (Extent of the COVID-19 coronavirus, 2023). The reduction of funds for fighting other diseases resulted in an additional number of victims that is difficult to estimate. To a large extent, this was due to the fact that the entire system of care was focused on COVID-19, as a result of which people previously suffering from other diseases were cut off from health services (Rokicka, 2022). These figures are significant considering, for example, that twice as many people died of cancer in Sweden in 2018 as of COVID-19 in 2020. (PAP, 2022), and the number of visits to doctors due to diabetes decreased by 26% in Poland during the pandemic.

Kryzys COVID-19

Zakończony niedawno kryzys COVID-19 (*COVID-19 crisis*), określane również jako „kryzys pandemiczny” (Rokicka, 2022) lub „koronakryzys” (Krzystofek, 2021), to kryzys zdrowotny, który pochłonął na całym świecie łącznie blisko 7 milionów ofiar¹⁰ oraz wywołał znaczące konsekwencje gospodarcze i społeczne. Zakończenie kryzysu COVID-19 spowodowało, że rozpoczął się proces jego „historyzowania”, czyli uznania za zjawisko, które poddane może być analizie historycznej. Ze względu na krótki czas jaki upłynął od zakończenia kryzysu jego pełna ocena jest niezwykle trudna. Wynika z problemów jakie pojawiają się zwykle w związku z opisaniem zdarzeń historii najnowszej i zbyt krótkim czasem od wystąpienia zjawiska umożliwiającym jego obiektywną ocenę, określanym jako „brak odpowiedniej perspektywy historycznej”, co sprawia, że historycy czasów najnowszych skarżą się na nacisk aktualnej sytuacji odnoszącej się do relacji między historią a polityką oraz, że mają do czynienia z niezakończonymi jeszcze procesami (Leczyk, 1998).

Pierwsze przypadki ostrej choroby zakaźnej układu oddechowego spowodowanej zakażeniem wirusem SARS-CoV-2, znanej jako COVID-19, które stały się początkiem związanego z nią kryzysu, odnotowano w listopadzie 2019 r. w środkowych Chinach w mieście Wuhan w prowincji Hubei. Rozprzestrzenienie się

¹⁰ W związku z decyzją Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) o zakończeniu globalnego stanu zagrożenia spowodowanego COVID-19 5 maja 2023 r. był ostatnim dniem aktualizowania danych epidemiologicznych dotyczących choroby. W dniu 5 maja 2023 liczba ofiar śmiertelnych spowodowanych chorobą wynosił 6869692 osób (Zasięg koronawirusa COVID-19, 2023). Zmniejszenie środków na walkę z innymi chorobami spowodowało trudną do oszacowania dodatkową liczbę ofiar. W znacznym stopniu wynikała ona z faktu, że cały system opieki skoncentrowany był na COVID-19, co spowodowało odcięcie od świadczeń zdrowotnych osób chorujących wcześniej na inne choroby (Rokicka, 2022). Liczby te są znaczące biorąc pod uwagę, np. fakt, że w 2018 r. z powodu raka zmarło w Szwecji dwa razy więcej osób niż z powodu COVID-19 w 2020 r. (PAP, 2022), a liczba wizyt u lekarzy w związku z cukrzycą zmniejszyła się w Polsce w trakcie pandemii o 26 proc.

a pandemic¹¹ on 11th March 2020.

In the most general way, the COVID-19 crisis is described as a crisis of economised societies rooted in a growth paradigm (Ötsch, 2020). It is interpreted as the result of a cross between broader urbanisation processes, signs of globalisation, environmental change, agribusiness and contemporary capitalism. It has many features in common with previous health crises, but it is characterised by certain specific features and circumstances. It differed from previous similar crises, including the threat of SARS infection, in its duration and the speed and scale of the spread of the virus causing the disease (Rossi et al., 2020). For the first time in history, the pandemic covered literally the entire world. It is enough to quote one example: schooling (in classrooms) was discontinued in 192 countries. Such a situation had never happened before. The wars called global did not even cover half of the globe (Krzysztofek, 2021). The most distinctive features of the COVID-19 crisis are considered to be its 'global and massive scale, multidimensional and interconnected impacts challenging current values and systems leading to global recession and depression' (Sigala, 2020, p. 312)¹².

The observation of the socio-economic reality during the COVID-19 crisis and, above all, the accompanying scale of the collapse of the global economy indicate that it became not only a health crisis but also the biggest cause of the collapse of global economy after the Great Depression of the 1930s (Baldwin, Weder di Mauro, 2020)¹³. The double-digit unemployment rate in countries such as the USA,

choroby na wiele części świata sprawiło, że 30 stycznia 2020 r. WHO ogłosiło stan zagrożenia dla zdrowia publicznego o zasięgu międzynarodowym, a 11 marca 2020 r. uznała COVID-19 za pandemię¹¹.

W sposób najbardziej ogólny kryzys COVID-19 opisywany jest jako kryzys społeczeństw ekonomizowanych (economised societies) zakorzenionych w paradygmacie wzrostu (Ötsch, 2020). Interpretowany jest on jako wynik skrzyżowania się szerszych procesów urbanizacyjnych, przejawów globalizacji, zmian środowiskowych, agrobiznesu i współczesnego kapitalizmu. Ma wiele cech wspólnych z wcześniejszymi kryzysami zdrowotnymi, charakteryzują go jednak pewne, szczególne cechy i okoliczności. Od wcześniejszych podobnych kryzysów, w tym na przykład od zagrożenia zakażeniem SARS, różnił go czas trwania oraz szybkość i skala rozprzestrzeniania się wirusa powodującego chorobę (Rossi i in., 2020). Po raz pierwszy w historii pandemia objęła dosłownie cały świat. Wystarczy ograniczyć się do jednego przykładu: w 192 krajach zaprzestano nauki w szkołach (w klasach). Sytuacja taka jeszcze nigdy wcześniej nie miała miejsca. Nazywane światowymi wojny nie objęły nawet połowy globu (Krzysztofek, 2021). Za najbardziej charakterystyczne cechy kryzysu COVID-19 uznawana jest jego „globalna i ogromna skala, wielowymiarowe i wzajemnie powiązane oddziaływania kwestionujące obecne wartości i systemy prowadzące do światowej recesji i depresji” (Sigala, 2020, s. 312)¹².

Obserwacja rzeczywistości społeczno-gospodarczej w czasie kryzysu COVID-19, a przede wszystkim towarzysząca mu skala załamania światowej gospodarki, wskazuje, że stał się on nie tylko kryzysem zdrowotnym, ale również największą

¹¹ Speech by the WHO's Director-General at a media briefing on COVID 19, March 2020.

¹² Despite the global scope of the COVID-19 crisis, it is important to note the geographically diverse nature of its impact. The highest number of COVID-19-related deaths was reported in China, Italy, Iran, Spain, France, South Korea and the USA (<https://www.worldometers.info/coronavirus>, 2024). The available data also show a strong variation in COVID-19 death rates in the European Union. The lowest COVID-19 death rates, below 2%, were in Malta, Slovakia and Cyprus. In contrast, France, Finland and Belgium had COVID-19 death rates of more than 16% (Czech et al., 2020).

¹³ The opinion that COVID-19 is not only a health crisis but also an economic crisis was also presented by the well-known consulting firm McKinsey and Company in the first analyses after its outbreak (Sneader, Singhal, 2020).

¹¹ Wystąpienie dyrektora generalnego WHO podczas briefingu medialnego na temat COVID 19-marzec 2020 r.

¹² Pomimo globalnego zasięgu kryzysu COVID-19 odnotować należy zróżnicowanie geograficznie jego skutków. Najwięcej zgonów w związku z COVID-19 odnotowano w Chinach, we Włoszech, w Iranie, w Hiszpanii, we Francji, w Korei Południowej i w USA (<https://www.worldometers.info/coronavirus>, 2024). Z dostępnych danych wynika również silne zróżnicowanie poziomu śmiertelności COVID-19 w Unii Europejskiej. Najniższa śmiertelność COVID-19, poniżej 2 procent, dotyczyła Malty, Słowacji i Cypru. Natomiast, w przypadku Francji, Finlandii i Belgii poziom śmiertelności COVID-19 wynosił ponad 16 procent (Czech i in., 2020).

China, Australia, Germany and Great Britain had been unthinkable just a year before the COVID-19 crisis, and in 2020, just a few months after its emergence, it became a reality.

Due to significant economic consequences, business closures, wage cuts, mass job losses and huge economic losses, the COVID-19 crisis has become known as 'the most expensive disease in the history of the world' (Orłowski, 2020). Its cost in terms of lost production and public health expenditure is estimated at the astronomical amount of USD 16 trillion (Gomoła, 2023). The huge economic cost of the COVID-19 crisis was largely due to the model used for combating in most countries, which was based on restrictions on mobility through the use of quarantine and strict limitations on the freedom of movement and assembly. Despite the enormous progress of humanity, including but not limited to medicine, most of the methods used for combating the COVID-19 crisis are those used for combating previous health crises, with far-reaching economic and social consequences. As the disease was transmitted by airborne droplets through direct human-to-human contact, one of the primary measures used for stopping its spread was to close borders and impose sanctions for violations of movement and social contact prohibitions. This occurred through the introduction of a lockdown by national governments, i.e. the requirement for people to remain in their places of residence because of particular risk arising from movement (What is a lockdown? Definition, 2020). Global travel bans, policies based on the 'stay at home' slogan and assembly bans affected around 90% of the global population (Czech et al., 2020).

The deep economic crisis resulting from the freezing of the economy and transport was particularly visible in countries where subsistence production accounted for only a small percentage of the economy and those whose economies were based on tourism. The invention and launch of the vaccine, which occurred much earlier than initially expected, did not change this situation fundamentally¹⁴.

¹⁴ The first vaccine was developed and launched by US-German company Pfizer/BioNTech as early as December 2020, the second one by US company Moderna at the same time, and the third one by the UK consortium of Oxford

od czasu wielkiego kryzysu gospodarczego (Great Depression) lat 30. XX w. przyczyną załamania światowej gospodarki (Baldwin, Weder di Mauro, 2020)¹². Dwucyfrowa stopa bezrobocia w krajach takich jak USA, Chiny, Australia, Niemcy i Wielka Brytania zaledwie rok przed jego rozpoczęciem była nie do pomyślenia, podczas gdy już w roku 2020, czyli zaledwie kilka miesięcy po jego rozpoczęciu, stała się rzeczywistością.

Ze względu na znaczące konsekwencje gospodarcze, zamykanie przedsiębiorstw, cięcie płac, masową utratę miejsc pracy oraz olbrzymie straty gospodarcze kryzys COVID-19 zyskał miano „najdroższej choroby w dziejach świata” (Orłowski, 2020). Jej koszt w postaci utraconej produkcji oraz wydatków na zdrowie publiczne szacowany jest na astronomiczną kwotę 16 bilionów dolarów (Gomoła, 2023). Olbrzymi gospodarczy koszt kryzysu COVID-19 wynikał w znacznym stopniu z modelu zastosowanego w większości krajów do jego zwalczania, który oparty został na ograniczeniu mobilności poprzez stosowanie kwarantanny, rygorystycznym ograniczeniu swobody przemieszczania się i zgromadzeń. Pomimo ogromnego postępu ludzkości, w tym między innymi w zakresie medycyny, większość metod wykorzystywanych do zwalczania kryzysu COVID-19 to metody stosowane do zwalczania wcześniejszych kryzysów zdrowotnych, niosące daleko idące konsekwencje gospodarcze i społeczne. Ze względu na to, że przenoszenie choroby odbywało się drogą kropelkową poprzez bezpośredni kontakty międzyludzkie, jednym z podstawowych środków zastosowanych do powstrzymania jej rozprzestrzeniania się było zamknięcie granic i nałożenie sankcji za łamanie zakazów dotyczących przemieszczania się i kontaktów społecznych. Nastąpiło to poprzez wprowadzenie przez rządy państw tzw. lockdownu czyli wymogu pozostawania ludzi w miejscach zamieszkania ze względu na szczególne ryzyko wynikające z przemieszczania się (Co to jest lockdown? Definicja, 2020). Globalne zakazy dotyczące podróży, polityka podporządkowana hasłu

¹³ Opinię, że COVID-19 jest nie tylko kryzysem zdrowotnym ale również gospodarczym już w pierwszych analizach po jego wybuchu prezentowała również znana firma consultingowa McKinsey i Company (Sneider, Singhal, 2020).

The specificity of the COVID-19 crisis, in comparison to the Great Economic Crisis of the 1930s to which it is often compared, is that it particularly affected certain areas of the economy. Industries producing physical products, especially labour-intensive firms, were forced to minimise operations or close temporarily, while sectors producing and providing information products and services started to get better¹⁵. While travel services were particularly affected by the crisis due to limited mobility, banking services developed and medical and courier services intensified their activities at the same time¹⁶. The uneven consequences of the COVID-19 crisis became also apparent from the perspective of company size. While small companies, especially service companies such as restaurants, where direct contact with customers was necessary, had to get rid of employees, Amazon announced the recruitment of additional 100,000 employees (Davies, 2020), ranking as the second largest global company in 2022 (fortune.com/global500, 2024).

Constraints on direct interpersonal contacts have contributed significantly to the broader use of digital technologies. Their comprehensive use has largely become a remedy for mitigating the effects of the crisis (Kamiński, 2021; Kamiński 2023). This resulted in the overall acceleration of the digitalisation of societies, which has brought a number of broader consequences, such as: transformations in the sphere of e-commerce (Czech et al., 2020), the prevalence of remote working (Radziukiewicz, 2021), or remote education (Ptaszek et al., 2020) with their broad social consequences.

Because of the reduced internal mobility of citizens as well as the closure of borders by most countries, the COVID-19 pandemic hit international trade very hard in terms of supply, negatively affecting the value

University and Astra Zeneca at the end of December 2020.

¹⁵ Among other things, the COVID-19 crisis increased the demand for solutions that facilitate remote communication (e.g. chat rooms, virtual voice assistants). One of the beneficiaries of these changes is, for example, the Wrocław-based company LiveChat – one of the leading players supporting online business communication. Its flagship solution is already used by more than 32,000 companies from 150 countries. In January–March 2021, its revenues grew by almost 40% (Kucharczyk, 2021).

¹⁶ In 2020, the market for courier services grew by more than a third. The volume of shipments delivered went up by 196 million pcs as compared to 2019, which meant an almost 45% increase (Kucharczyk, 2021).

„zostań w domu” oraz zakazy zgromadzeń dotknęły ok. 90 procent światowej populacji (Czech i in., 2020).

Głęboki kryzys gospodarczy będący efektem zamrożenia gospodarki i transportu szczególnie wyraźnie ujawnił się w krajach, gdzie produkcja na potrzeby własne stanowiła tylko niewielki procent gospodarki oraz tych, których gospodarka oparta była na turystyce. Wynalezienie i wdrożenie do użycia szczepionki, które nastąpiło znacznie wcześniej niż początkowo zakładano, nie zmieniło w sposób zasadniczy tej sytuacji¹⁴.

Specyfiką kryzysu COVID-19, w porównaniu z Wielkim Kryzysem gospodarczym lat 30. XX w. do którego jest on niejednokrotnie porównywany, jest to, że szczególnie dotknął on niektóre obszary gospodarki. Do zminimalizowania działalności lub czasowego zamknięcia zostały zmuszone branże wytwarzające produkty fizyczne, zwłaszcza firmy stosujące pracochłonne technologie (labor-intensive firms), podczas gdy sektory produkujące i dostarczające produkty i usługi informatyczne (information product and services) zaczęły mieć się lepiej¹⁵. O ile z uwagi na ograniczone możliwości przemieszczania kryzysem szczególnie dotknięte zostały usługi turystyczne, w tym samym czasie rozwinęły się usługi bankowe, a działalność swoją zintensyfikowały usługi medyczne i usługi kurierskie¹⁶. Nierównomierne konsekwencje kryzysu COVID-19 okazały się również widoczne z punktu widzenia wielkości przedsiębiorstw. Podczas gdy małe firmy, szczególnie usługowe, w których konieczny był bezpośredni kontakt z klientami, takie jak np. restauracje musiały pozbyć się pracowników,

¹⁴ Pierwszą szczepionkę opracowała i wprowadziła na rynek już w grudniu 2020 r. amerykańsko-niemiecka firma Pfizer/BioNTech, następną, w tym samym czasie – amerykańska firma Moderna, a trzecią brytyjskie konsorcjum uniwersytetu z Oksfordu i firmy Astra Zeneca, co miało miejsce pod koniec grudnia 2020 r.

¹⁵ Kryzys COVID-19 zwiększył między innymi popyt na rozwiązania ułatwiające zdalną komunikację (np. chaty, wirtualni asystenci głosowi). Jednym z beneficjentów tych zmian jest np. wrocławska firma LiveChat, jeden z wiodących graczy wspierających komunikację biznesową online. Z jego flagowego rozwiązania korzysta już ponad 32 tys. firm ze 150 krajów. W okresie styczeń–marzec 2021 r. przychody tego przedsiębiorstwa urosły o niemal 40 proc. (Kucharczyk, 2021).

¹⁶ W 2020 r. rynek usług kurierskich wzrósł o ponad jedną trzecią. Wolumen dostarczonych przesyłek poszedł w górę o 196 mln sztuk w stosunku do 2019 r., co stanowiło wzrost o prawie 45 proc. (Kucharczyk, 2021).

of export of European Union countries (Czech et al., 2020). In the short term, the coronavirus reduced consumption and production levels and led to an increase of unemployment. In the long term, it brought about inflation and the destabilisation of public finance, mainly the strongly growing debt of central and local government institutions, which directly and indirectly limited long-term opportunities to create economic growth and development (Nazarczuk et al., 2022).

Although the impact of the COVID-19 crisis was geographically very diverse, depending on such factors as the quality and capacity of the health system, the age structure of the population, the density of employment, or the speed with which state institutions responded to the crisis, especially in its first period, it shook the foundations of the consumption-based capitalist economic system on a global scale and undermined the sense of security of the Western civilisation. Prior to the COVID-19 crisis, it was taken for granted in Western countries that basic needs of consumers would be easily satisfied by the wide availability of different products, and consumers were spoiled for choice. Although consumers' needs were still satisfied in these countries, the COVID-19 crisis seriously undermined consumers' sense of security through emerging shortages of basic products, and they clearly saw their ability to meet their needs in a different way. Many consumers, especially young ones, were confronted with a shortage situation for the first time. No previous health crisis had been able to undermine consumption – a pillar of the capitalist system – on such a significant scale.

The diverse impact of the COVID-19 crisis emerged not only on the part of industries and companies but also on the part of customers. 'Certain demographic groups, known as digital immigrants and marauders, are the segments that have been hit hardest by the pandemic.... However, digital natives may perceive this new reality as something beneficial' (Kotler et al., 2021, p. 92). The varied impact of the COVID-19 crisis on different segments of customers and market players is presented in Table 2.

np. amerykański Amazon ogłosił nabór dodatkowych 100 tyś. pracowników (Davies, 2020) w 2022 roku zajmując drugie miejsce w rankingu największych światowych przedsiębiorstw (fortune.com/global500, 2024).

Ograniczenia w zakresie bezpośrednich kontaktów międzyludzkich znacząco przyczyniły się do szerszego niż wcześniej wykorzystania technologii cyfrowych (IT). Jej wszechstronne wykorzystanie stało się w znacznym stopniu remedium na łagodzenie jego skutków (Kamiński, 2021; Kamiński 2023). Spowodowało to ogólne przyspieszenie cyfryzacji społeczeństw, które zrodziło wiele szerszych konsekwencji, takich jak: przekształcenia w sferze e-commerce (Czech i in., 2020), rozpowszechnienie pracy zdalnej (Radziukiewicz, 2021), czy zdalnej edukacji (Ptaszek i in., 2020) z ich szerokimi społecznymi konsekwencjami.

Ograniczenie mobilności obywateli w skali wewnętrznej a także zamknięcie przez większość krajów swoich granic sprawiło, że pandemia COVID-19 bardzo silnie uderzyła w handel międzynarodowy, zarówno w aspekcie podażowym, wpływając negatywnie na wartość eksportu państw Unii Europejskiej (Czech i in., 2020). W krótkim okresie koronawirus ograniczył poziom konsumpcji i produkcji oraz wpłynął na wzrost bezrobocia. W dłuższej perspektywie skutkowało wystąpieniem inflacji i destabilizacji finansów publicznych, przede wszystkim silnie rosnącym zadłużeniem instytucji rządowych oraz samorządowych, które bezpośrednio i pośrednio ograniczało długookresowe możliwości do tworzenia wzrostu i rozwoju gospodarczego (Nazarczuk i in., 2022).

Pomimo to, że skutki kryzysu COVID-19 były mocno zróżnicowane geograficznie, będąc między innymi zależne od jakości i wydolności systemu zdrowotnego, struktury wiekowej ludności, gęstości zatrudnienia, czy szybkości reagowania na kryzys przez instytucje państwowe, szczególnie w jego pierwszym okresie, w skali globalnej zachwiały on podstawami systemu gospodarki kapitalistycznej opartej na konsumpcji oraz podważyły poczucie bezpieczeństwa cywilizacji zachodniej. Przed kryzysem COVID-19 w krajach Zachodnich przyjmowano za pewnik, że podstawowe

Table 2. Impact of the COVID-19 crisis on different segments of customers and market players

Tabela 2. Wpływ kryzysu COVID-19 na różne segmenty klientów i graczy rynkowych

	Strong blow / Mocny cios	Weak blow / Słabe uderzenie
Customers segment / Segment klientów	<ul style="list-style-type: none"> representatives of older generations who are digital immigrants and technological marauders low-income communities with limited Internet access / przedstawiciele starszych pokoleń, którzy są cyfrowymi imigrantami i technologicznymi maruderami społeczności o niskich dochodach z ograniczonym dostępem do internetu 	<ul style="list-style-type: none"> representatives of younger generations described as 'digital natives' interested in the development of new technologies affluent communities with better Internet access / przedstawiciele młodszych pokoleń określane jako „cyfrowi tubylcy” zainteresowani rozwojem nowych technologii zamożne społeczności z lepszym dostępem do Internetu
Companies segment / Segment przedsiębiorstw	<ul style="list-style-type: none"> companies with processes based predominantly on direct contact with customers labour-intensive industries / firmy w których dominują procesy wymagające bezpośredniego kontaktu z klientem branże wymagające dużych nakładów pracy ludzkiej 	<ul style="list-style-type: none"> companies with digital processes companies based on lean management / firmy z cyfrowymi procesami przedsiębiorstwa zarządzane w sposób szczupły (lean)

Source: P. Kotler et al.

Źródło: P. Kotler i in.

One of the consequences of the COVID-19 crisis was the adoption of a number of regulations increasing control over citizens, limiting their rights and introducing unprecedented powers for the authorities. In many cases, the COVID-19 emergency was the basis for circumventing the standards of proper legislation and departing from the 'norms of good law', which caused serious concern among lawyers (Izdebski, 2021). Audit activities carried out after the COVID-19 pandemic by the Supreme Chamber of Control (NIK) indicate that some regulations introduced in response to the COVID-19 outbreak were incompatible with the Constitution of the Republic of Poland¹⁷. The control of patient health knowledge by the state became particularly distinct (Nocuń, Rojek-Socha, 2023; Szymacha, Szymacha, 2022). In many cases, new regulations adopted not only in Poland but also in many other countries were imposed in a manner that constituted a strong blow to the existing foundations

potrzeby konsumentów będą łatwo zaspokojone dzięki szerokiej dostępności różnych produktów, a konsumenci rozpieszczani byli nadmiarem możliwości wyboru. Mimo, że w krajach tych potrzeby konsumentów były nadal zaspokajane, kryzys COVID-19 poprzez pojawiające się niedobory podstawowych produktów istotnie podważył poczucie bezpieczeństwa konsumentów i dostrzec można było zmiany w jaki sposób widzą oni możliwość zaspokojenia swoich potrzeb. Wielu konsumentów, szczególnie młodych, po raz pierwszy zetknęło się z sytuacją niedoboru. Żaden z wcześniejszych kryzysów zdrowotnych nie był w stanie podważyć na tak znaczną skalę filaru systemu kapitalistycznego jakim jest konsumpcja.

Zróźnicowane oddziaływanie kryzysu COVID-19 ujawniło się nie tylko po stronie branż i przedsiębiorstw lecz również klientów. „Pewne grupy demograficzne, znane jako cyfrowi imigranci i maruderzy, to segmenty, które najmocniej odczuły cios pandemii... Jednak cyfrowi tubylcy mogą uznać tę nową rzeczywistość za coś korzystnego” (Kotler i in.,

¹⁷ Doubts arose as to the manner of adoption of the so-called Covid Special Act of 2 March 2020 and the so-called Amending Act of 31 March 2020, under which the COVID-19 Countermeasures Fund (KM, 2023) was established.

of Western democracy and the associated civil liberties. Since democratic countries did worse, at least in the first period of the crisis, and suffered more damage than less democratic countries, the COVID-19 crisis provided a strong impetus to revise the way of functioning of modern societies towards making them more authoritarian.

The fight against the pandemic prompted the development and implementation of many procedures, which were developed at a truly express pace¹⁸. The need to act quickly and the emerging possibility of ignoring the existing procedures resulted in unprecedented breaches of the law. The best-known example are the EU's unclear vaccine ordering procedures and the mistakes made by the EC during the negotiation of contracts with Pfizer – one of its vaccine suppliers (Klinger, Wójcicka, 2022).

The COVID-19 coronavirus pandemic exposed the weaknesses and inadequacies of social models prevailing in many countries. Countries without universal access to health care recorded very high illness and death figures, primarily among the poorest citizens (Marczewski, 2020). In many countries, epidemic challenges changed the balance of power on the political scene, making some politicians more recognisable and bringing them fresh popularity while pushing others to the bottom of trust rankings (Marczewski, 2020).

The COVID-19 crisis undoubtedly contributed to the fact that the world has also changed significantly on an international scale, especially from the perspective of its previous openness and departure from liberal principles. It has become less open and less free, which particularly manifests itself in the closure of borders and a considerable restriction on the freedom of travel. In this context, we can perceive the impact of the COVID-19 crisis on the weakening of the existing

2021, s. 92). Zróżnicowany wpływ kryzysu COVID-19 na różne segmenty klientów i graczy rynkowych przedstawiono w tabeli 2.

Konsekwencją kryzysu COVID-19 było przyjęcie wielu regulacji prawnych zwiększających kontrolę nad obywatelami, ograniczającymi ich prawa i wprowadzających niespotykane dotąd uprawnienia dla władz. W wielu przypadkach nadzwyczajna sytuacja związana z COVID-19 była podstawą do omijania standardów prawidłowej legislacji i odchodzenia od „norm dobrego prawa”, co wzbudzało poważny niepokój w gronie prawników (Izdebski, 2021). Z działań kontrolnych przeprowadzonych po pandemii COVID-19 przez Najwyższą Izbę Kontroli (NIK) wynika, że część przepisów wprowadzonych w odpowiedzi na epidemię COVID-19 była niezgodna z konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej¹⁷. Szczególnie wyraźne stało się przejęcie przez państwo kontroli nad wiedzą o zdrowiu pacjenta (Nocuń, Rojek-Socha, 2023; Szymacha, Szymacha, 2022). W wielu przypadkach nowe regulacje przyjmowane nie tylko w Polsce ale również w wielu innych krajach nakładane były w trybie stanowiącym mocne uderzenie w obowiązujące dotychczas podstawy demokracji zachodniej i związane z nią wolności obywatelskie. Ponieważ kraje demokratyczne rodziły sobie, przynajmniej w pierwszym okresie kryzysu, gorzej i ponosiły większe szkody niż kraje mniej demokratyczne, kryzys COVID-19 stał się silnym impulsem do weryfikacji sposobu funkcjonowania współczesnych społeczeństw w kierunku nadania im bardziej autorytarnego charakteru.

Walka z pandemią spowodowała opracowanie i wprowadzenie w życie wielu procedur, które zostały wypracowane w iście ekspresowym tempie¹⁸.

¹⁸ They affected many areas of life, including, but not limited to, the COVID-19 vaccine. In order to be effective, it had to be stored and transported in certain conditions. The excessively high or low temperature and the excessively long time of storage after thawing and dilution may have reduced its effectiveness. In Poland, despite the launch of the We Vaccinate Ourselves campaign on 27th December 2020, they were not implemented (Ojczyk, 2021).

¹⁷ Wątpliwości powstały na tle sposobu uchwalania tzw. specustawy covidowej z 2 marca 2020 roku i tzw. ustawy zmieniającej z 31 marca 2020 roku, na podstawie której powołano do życia Fundusz Przeciwdziałania COVID-19 (KM, 2023).

¹⁸ Dotyczyły one wielu obszarów życia, w tym między innymi szczepionki przeciwko COVID-19. Aby zadziałała ona musiała być przechowywana i transportowana w określonych warunkach. Zbyt wysoka lub zbyt niska temperatura, zbyt długi czas przechowywania po rozmrożeniu i rozcieńczeniu mogły obniżyć jej skuteczność. W Polsce pomimo rozpoczęcia 27 grudnia 2020 r. akcji „szczepimy się” nie zosta-

liberal international order and globalisation¹⁹.

Because of differences in the assessment of threats, the COVID-19 crisis seriously undermined the cohesion of the European Union. The lack of a decisive response from the EU's authorities in its initial period gave the impression of total helplessness in the face of the emerging crisis. Many member states, particularly Italy, felt left behind, which led to an intense debate on the sense of existence of the European Union in its current form.

The COVID-19 crisis also had a significant impact on the perception of the role of the scientific world. The helplessness of science in the face of the crisis, especially in its first period, shook the foundations of the concept of the knowledge-based society (Polak, 2021). The dissonance of opinions about the crisis went well beyond the natural revision of scientific views occurring in a situation of research progress. "Bombarded ... with an overabundance of information, much of which was contradictory, society became more and more confused" (Duszynski et al., 2020, p. 8). Although in the very first days of the crisis, the major actors responsible for informing modern societies concluded an agreement under which they undertook to oppose the presentation of false information in connection with the COVID-19 pandemic²⁰, many contradictory opinions circulated about it. The cognitive chaos resulting from many contradictory opinions, including those uttered by epidemiologists and virologists, became known as 'epistemological smog' among sociologists (Krzystofek, 2021). ('A large amount of information, including false or misleading information during the outbreak of a disease', was

Konieczność szybkiego działania i pojawiająca się możliwość ignorowania obowiązujących procedur sprawiła, że doszło do niespotykanych dotychczas naruszeń prawa. Najbardziej znanym przykładem są niejasne procedury zamawiania szczepionek przez UE i błędy, których dopuściła się KE podczas negocjacji umów z jednym z dostawców szczepionek firmą Pfizer (Klinger, Wójcicka, 2022).

Pandemia koronawirusa COVID-19 obnażyła w wielu krajach słabości i niedostatki obowiązujących tam modeli społecznych. Kraje bez powszechnego dostępu do opieki zdrowotnej zanotowały bardzo wysokie liczby zachorowań i zgonów, przede wszystkim wśród najuboższych obywateli (Marczewski, 2020). W wielu krajach wyzwania epidemiczne zmieniły układ sił na scenie politycznej: jednych polityków uczyniły bardziej rozpoznawalnymi i przyniosły im świeżą popularność, innych zaś zepchnęły na sam dół rankingów zaufania (Marczewski, 2020).

Kryzys COVID-19 niewątpliwie przyczynił się do tego, że świat znacznie zmienił się również w wymiarze międzynarodowym, szczególnie z punktu widzenia swojej wcześniejszej otwartości oraz odejścia od zasad liberalnych. Stał się on mniej otwarty (less open) i mniej wolny (less free), czego najbardziej widocznym przejawem stało się zamykanie granic oraz znaczne ograniczenie swobody podróżowania. W tym kontekście można upatrywać wpływ kryzysu COVID-19 na osłabienie istniejącego liberalnego porządku międzynarodowego oraz globalizacji¹⁹.

Ze względu na różnice w ocenie zagrożenia kryzys COVID-19 poważnie zachwiał spójnością Unii Europejskiej. Brak zdecydowanej reakcji władz UE w jego początkowym okresie sprawił, że powstało wrażenie całkowitej bezradności wobec pojawiającego się kryzysu. Wiele państw członkowskich, na czele z Włochami, poczuło się pozostawionych samym sobie, przez co z wielką mocą rozgorzała dyskusja nad sensem istnienia Unii Europejskiej w jej obecnym kształcie.

ły one wprowadzone w życie (Ojczyk, 2021).

¹⁹ Wolniejsze tempo integracji gospodarki światowej za pośrednictwem handlu i przepływów finansowych określane jest mianem „slowbalizacji” (Patra, Sitz, 2023).

¹⁹ The slower pace of integration of the global economy through trade and financial flows is called 'slowbalisation' (Patra, Sitz, 2023).

²⁰ In an effort to prevent false information in the form of emails to Internet users' inboxes, Google entered into co-operation with the World Health Organisation (WHO) on a message authentication system that made it difficult for fraudsters to imitate the who.inf domain. To eliminate misinformation from search results, Google and YouTube established a 24-hour response team. Amazon did the same, seeking to eliminate traders in counterfeit COVID-19 drugs, and Facebook removed product advertisements that referred to COVID-19 or spread conspiracy theories about the disease (Berry et al., 2020).

called an 'infodemic' by the WHO²¹). At the same time, there was a distinct lack of reliable information activities coordinated by the state or supranational institutions and based on well-thought-out and well-reasoned social campaigns. This resulted in successive reports not always being taken seriously, which caused impatience, changing decisions²² and irrational action not only by citizens but also by state authorities²³. High public uncertainty about how the disease spread, its symptoms (the asymptomatic form), its end (the conditions that had to be met for collective immunity), its risk groups (in the early period of crisis, it was emphasised that COVID-19 did not affect children), and the importance of concomitant diseases combined with not always fully thought-out ways of preventing it fuelled public anxiety and facilitated fear management (Krzysztofek, 2021).

Kryzys COVID-19 wywarł również znaczący wpływ na postrzeganie roli świata nauki. Bezradność nauki wobec kryzysu, szczególnie w jej pierwszym okresie, zachwiała podstawami koncepcji społeczeństwa opartego na wiedzy (Polak, 2021). Rozdźwięk prezentowanych opinii na temat kryzysu wykroczył znacznie poza naturalne rewidowanie poglądów naukowych występujących w sytuacji postępu badań. „Bombardowane... nadmiarem informacji, często ze sobą sprzecznych, społeczeństwo było coraz bardziej zdezorientowane” (Duszyński i in., 2020, s. 8). Mimo to, że już w pierwszych dniach kryzysu największe podmioty odpowiedzialne za informowanie współczesnych społeczeństw zawarły porozumienie na mocy, którego zobowiązały się przeciwstawiać się przedstawianiu fałszywych informacji w związku z pandemią COVID-19²⁰ na jej temat krążyło wiele sprzecznych z sobą opinii. Chaos poznawczy wynikający z wielu sprzecznych opinii, w tym wypowiedzianych przez epidemiologów i wirusologów zyskał wśród socjologów miano „smogu epistemologicznego” (Krzysztofek, 2021). („Dużą ilości informacji, w tym fałszywych lub wprowadzających w błąd podczas wybuchu choroby”, WHO określiła mianem „infodemii”²¹). Jednocześnie wyraźnie zabrakło rzetelnych działań informacyjnych koordynowanych przez państwo lub instytucje ponadnarodowe, bazujących na dobrze przemyślanych i odpowiednio uargumentowanych kampaniach społecznych. Powodowało to nie zawsze poważne traktowanie kolejnych doniesień, powodując zniecierpliwienie, zmienianie decyzji²² i nieracjonalne

²¹ <https://www.who.int/health> [accessed: 11 May 2024].

²² E.g. with regard to the need to use protective masks, opinions on which were changed several times. (For more about the efficacy of masks, see: Ważna, 2023).

²³ The best-known example of such activity is the restriction of access to forests and the ban on outdoor physical activity during the pandemic.

²⁰ Aby zapobiec przedostawaniu się nieprawdziwych informacji w formie e-maili do skrzynek internautów Google nawiązał współpracę ze Światową Organizacją Zdrowia (WHO) nad systemem uwierzytelniania wiadomości, który utrudniał oszustom naśladowanie domeny who.int. Aby wyeliminować dezinformacje z wyników wyszukiwania Google i YouTube utworzyły 24-godzinny zespół reagowania. Podobnie postąpił Amazon, który starał się eliminować handlarzy fałszywych leków na COVID-19, a Facebook usuwał reklamy produktów, które odwołują się do COVID-19 lub szerzą teorie spiskowe na temat tej choroby (Berry i in., 2020).

²¹ <https://www.who.int/health> [dostęp: 11.05.2024].

²² Np. w aspekcie konieczności stosowania maseczek ochronnych opinie co do konieczności stosowania których zmieniane były kilkakrotnie. (Na temat skuteczności maseczek szerzej w: Ważna, 2023).

działanie nie tylko obywateli lecz również władz państwowych²³. Duża niepewność społeczna, co do sposobu rozpowszechniania się choroby, jej objawów (forma bezobjawowa), zakończenia (warunków jakie muszą zostać spełnione dla uzyskania odporności zbiorowej), grup ryzyka (we wczesnym okresie kryzysu podkreślano, że COVID-19 nie dotyczy dzieci), znaczenia chorób współistniejących połączona z nie zawsze w pełni przemyślanymi sposobami jej przeciwdziałania, podsyciała niepokój społeczny oraz ułatwiała zarządzanie strachem (Krzysztofek, 2021).

Summary

Health crises have intrinsically accompanied people since the dawn of time, being one of the main causes of death for people around the world, having a significant impact on various areas of social life. Due to environmental changes and increasing levels of urbanisation, it can be assumed that the threat of health crises will increase and the world will be affected by new health crises. The warming climate is causing a bigger threat of tropical diseases than before in the parts of the world that have not been exposed to them so far, including Europe and Poland.

The health crises presented in the study, including the case of the COVID-19 crisis analysed in the article, shows that health crises are highly significant not only for public health, but also broad social non-health consequences. Actions taken to combat health crises, including those aimed at combating the COVID-19 pandemic that are outlined in this paper, had serious social, political and economic consequences that are still felt today. The coronavirus pandemic showed market participants, policy makers and the general public that health crises can have a direct global disruptive economic impact on an unprecedented scale. The COVID-19 crisis has had multifaceted consequences ranging from changes in the functioning of the health system, such as the obligation of medical professionals to provide information on medical events and e-advice, to the widespread introduction of remote working and related regulations. Moreover, it also had a decisive impact on the acceleration of the

Podsumowanie

Kryzysy zdrowotne nieodłącznie towarzyszą człowiekowi od zarania dziejów, będąc jedną z głównych przyczyn śmierci ludzi na całym świecie, wywierając istotny wpływ na różne dziedziny życia społecznego. Z uwagi na zmiany środowiska naturalnego i rosnący poziom zurbanizowania można przypuszczać, że zagrożenie kryzysami zdrowotnymi będzie się zwiększać, a świat dotykać będą nowe kryzysy zdrowotne. Ocieplenie klimatu powoduje większe niż do tej pory zagrożenie chorobami tropikalnymi w częściach świata, które nie były do tej pory nienarażone, między innymi w Europie, w tym również w Polsce.

Przedstawione w opracowaniu kryzysy zdrowotne, w tym przypadek przeanalizowanego w artykule kryzysu COVID-19 pokazuje, że kryzysy zdrowotne mają ogromne znaczenie nie tylko dla zdrowia publicznego, ale również szerokie społeczne pozazdrowotne konsekwencje. Działania podejmowane w związku ze zwalczaniem kryzysów zdrowotnych, w tym przedstawione w artykule służące walce z pandemią COVID-19 miały poważne konsekwencje społeczne, polityczne i gospodarcze, które odczuwane są do dnia dzisiejszego. Pandemia koronawirusa pokazała uczestnikom rynków, decydentom, jak i ogółowi społeczeństwa, że kryzysy zdrowotne mogą wywołać bezpośredni globalny destrukcyjny wpływ gospodarczy na niespotykaną dotąd skalę. Kryzys COVID-19 wywołał wieloaspektowe konsekwencje począwszy od zmian w funkcjonowaniu

²³ Najbardziej znany przykład tego rodzaju działań to ograniczenie dostępu do lasów oraz zakazanie aktywności fizycznej na świeżym powietrzu w trakcie pandemii.

digitalisation of economy with its related positive and negative consequences. It became the main reason of the inflation and an occasion for numerous abuses, and led to significant changes in the political sphere, allowing authoritarian decisions to be taken and democratic societies to be managed with the use of fear.

In view of the enormous importance of crises in the modern world and the high probability of the occurrence of such phenomena, it seems necessary to develop the crisis theory, including health crises, and to deepen our understanding of them in many aspects through basic research on the issue in order to make it more useful for their analysis than currently. Their results should contribute, above all, to their better recognition, lower unpredictability of many processes and their use for reforms that would improve the functioning of societies and prepare them to face such phenomena. The health policy of the countries responsible for preventing crises should take into account the real probability of such phenomena to a greater extent than before.

In view of the increasing threat of health crises and their significant impact on various aspects of functioning of societies, not only on a national but also international scale, students of not only medical but also social sciences should be familiarised with this issue. The issues that seem most important for understanding health crises are: their origins, history, nature, manifestations, economic and social consequences, ways of managing crisis phenomena, security constraints, the importance of health crises from the perspective of the formation of social trust, the impact on social communication, risk perception and behavioural change, the impact of health crises on the varied transformation of societies. To ensure that students are provided with unquestionable content, the broadly understood issues of health crises should be subjected to further scientific analysis and in-depth discussion. Thus, there is a strong need for their further research.

Knowledge communicated about health crises must necessarily be interdisciplinary knowledge. This requires research collaboration between

systemu zdrowia, takich jak obowiązek przekazywania informacji o zdarzeniach medycznych przez osoby wykonujące zawody medyczne i e-porady, a skończywszy na szerokim wprowadzeniu pracy zdalnej i związanych z nią uregulowań. Zdecydowanie wpłynął on również na przyśpieszenie cyfryzacji gospodarki z towarzyszącymi jej pozytywnymi i negatywnymi konsekwencjami. Stał się główną przyczyną inflacji oraz okazją do licznych nadużyć, doprowadził do znaczących zmian w sferze polityki, pozwalając na podejmowanie autorytarnych decyzji oraz zarządzanie demokratycznymi społeczeństwami przy wykorzystaniu strachu.

W związku z olbrzymim znaczeniem kryzysów we współczesnym świecie oraz dużym prawdopodobieństwem występowania tego rodzaju zjawisk, konieczne wydaje się rozwijanie teorii kryzysu, w tym kryzysów zdrowotnych, a także wieloaspektowe pogłębianie ich rozumienia, poprzez badania o charakterze podstawowym dotyczące tej problematyki, aby była ona bardziej niż obecnie przydatna do ich analizy. Ich wyniki powinny przyczynić się przede wszystkim do ich lepszego rozpoznania, zmniejszenia stopnia nieprzewidywalności wielu procesów oraz ich wykorzystania do reform, które poprawiłyby funkcjonowanie społeczeństw i przygotowały do mierzenia się z tego rodzaju zjawiskami. Polityka zdrowotna państw odpowiedzialnych za zapobieganie kryzysom w większym niż dotychczas stopniu powinna uwzględniać realne prawdopodobieństwo wystąpienia tego rodzaju zjawisk.

Z uwagi na rosnące zagrożenie kryzysami zdrowotnymi oraz ich znaczący wpływ na różne aspekty funkcjonowania społeczeństw, nie tylko w wymiarze krajowym lecz również międzynarodowym, studenci nie tylko kierunków medycznych lecz również społecznych zapoznawani powinni być z tą problematyką. Zagadnienia, które wydają się najważniejsze z punktu widzenia zrozumienia kryzysów zdrowotnych to: ich źródła, historia, charakter, przejawy, konsekwencje gospodarcze i społeczne, sposoby zarządzania zjawiskami kryzysowymi, ograniczenie bezpieczeństwa, znaczenie kryzysów zdrowotnych z punktu widzenia kształtowania się zaufania społecznego, wpływ na komunikację społeczną, percepcja ryzyka i zmiany zachowań, wpływ

representatives of many fields of science: the field of health sciences, particularly public health; the humanities in the field of history, particularly the history of medicine and economic history; and the social sciences, including the identification of economic and social consequences of such phenomena in order to understand better the broad causes and consequences of health crises. Since safety, security and peace of mind are basic conditions for the normal functioning of organisations of all kinds, especially companies, and personal safety is very important from an individual and economic perspective, it is also necessary to open up knowledge on health crises more widely to the achievements of management and security sciences, both on the national and international level. Political science can also make an important contribution to the understanding of health crises, particularly with regard to analysing democratic processes and the context of the delegation of power of states to supranational institutions in relation to the occurrence of such phenomena.

The analysis of health crises carried out in the presented study also proves that the impossibility of empirical analysis of all phenomena relating to the COVID-19 crisis brings the knowledge on health crises closer to social philosophy than empirical science. It may also change the focus of the existing health crisis research, which has been oriented towards a specific event so far, which means that it should be given a general character.

kryzysów zdrowotnych na zróżnicowaną transformację społeczeństw. Aby treści przekazywane studentom nie budziły wątpliwości szeroko rozumiane zagadnienia dotyczące kryzysów zdrowotnych powinny być poddane dalszej naukowej analizie i pogłębionej dyskusji. Stąd silna potrzeba ich dalszych badań.

Przekazywana wiedza na temat kryzysów zdrowotnych musi być z konieczności wiedzą interdyscyplinarną. Wymaga to współpracy badawczej przedstawicieli wielu dziedzin nauki: dziedziny nauk o zdrowiu, szczególnie w zakresie zdrowia publicznego, nauk humanistycznych w zakresie historii, szczególnie historii medycyny oraz historii gospodarczej oraz nauk społecznych, między innymi w zakresie rozpoznania konsekwencji gospodarczych i społecznych tego rodzaju zjawisk, aby lepiej zrozumieć szerokie przyczyny i skutki kryzysów zdrowotnych. Ponieważ bezpieczeństwo, ochrona i spokój to podstawowe warunki normalnego funkcjonowania różnego rodzaju organizacji, szczególnie przedsiębiorstw, a bezpieczeństwo osobiste jest bardzo ważne z punktu widzenia jednostki i gospodarki, konieczne jest również szersze otwarcie wiedzy dotyczącej kryzysów zdrowotnych na dorobek nauk o zarządzaniu oraz nauk o bezpieczeństwie, zarówno w wymiarze krajowym jak i międzynarodowym. Istotny wkład w zrozumienie kryzysów zdrowotnych wnieść może również nauka o polityce w szczególności w zakresie analizowania procesów demokratycznych oraz kontekście przekazywania uprawnień państw instytucjom ponadnarodowym w związku z występowaniem tego rodzaju zjawisk.

Przeprowadzona w prezentowanym opracowaniu analiza kryzysów zdrowotnych udowadnia również, że brak możliwości empirycznego przeanalizowania wszystkich zjawisk odnoszących się do kryzysu COVID-19 zbliża wiedzę na temat kryzysów zdrowotnych bardziej do filozofii społecznej niż nauki empirycznej. Może zmienić również ukierunkowanie dotychczasowych badań kryzysów zdrowotnych, które do tej pory nastawione były na konkretne zdarzenie, co oznacza, że powinien zostać nadany im ogólny charakter.

References:

1. Acharya, V.V, Richardson, M. (2009). Causes of the financial crisis. *Critical Review*, 21, 195-210.
2. Ali M, Lopez AL, You YA, Kim YE, Sah B, Maskery B, Clemens J. (2012). *The global burden of cholera. Bulletin of the World Health Organization*, 90(3), 209-218.
3. Baldwin R., Weder di Mauro B. (2020). Introduction. W: R. Baldwin, B. Weber di Mauro (red.). *Economics in the time of COVID-19*. (1-30), London: CEPR Press.
4. Banaś A. (2021). Dżuma Justyniana w świetle źródeł historycznych Prokopiusza z Cezarei i Ewagriusza Scholastyka. W: A. K. Smakosz, M. Dąsał (red.) *Epidemie – od historycznych postaci leku po COVID-19*. (33-45). Częstochowa: Pharmacopola.
5. Barrios R.E. (2017). What does catastrophe reveal for whom? The anthropology of crises and disasters in a ‚Post-Truth’ world. *Annual Review of Anthropology*, 46(1), 151-166.
6. Berry L.L., Danaher T.S., Askoy L., Keiningham T.L. (2020). Service safety in the pandemic age, *Journal of Service Research*, 23(4), 391-395.
7. Bordo, M., Eichengreen, B., Klingebiel, D., Martinez-Peria, M.S. (2001). Is the crisis problem growing more severe? *Economic Policy*, 16(32), 52-82.
8. Cameron R. (2010). *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
9. Chan M. (2009). *World now at the start of 2009 influenza pandemic*. World Health Organization, czerwiec.
10. Chmielak A. (2009). Oblicza kryzysu transformacyjnego. W: J. Kaliński, M. Zalesko (red.). *Od wielkiego kryzysu gospodarczego do wielkiego kryzysu finansowego. Perturbacje w gospodarce światowej w latach 1929-2009*. (252-268). Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku.
11. Chromik K. (2012). Kryzys metafizyki a lyotardowska koncepcja ponowoczesności. *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne*, 9(9), 31-37.
12. Co to jest lockdown? Definicja. (2020). *Kariera w Finansach*. [dostęp: 04.02.2024].
13. Crosby A.W. (2015). *Ecological imperialism: The biological expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Czech K., Karpio A., Wielechowski M., Woźniakowski T., Żebrowska-Suchodolska D. (2020). *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii COVID-19*. Warszawa: Wyd. SGGW.
15. Davies W. (2020). The last global crisis didn't change the world. But this one could. *The Guardian*, 24 marzec, [dostęp: 04.02.2024].
16. Deen J., Mengel M.A, Clemens J.D. (2020). Epidemiology of cholera. *Vaccine*, vol. 38, supplement 1, A31-A40.
17. Dobrzański G. (1999). Istota i cechy współczesnego kryzysu ekologicznego. *Ekonomia i Środowisko*, 1, 7-20.
18. Duszyński J., Afelt A., Ochab-Marcinek A., Owczuk R., Pyrc K., Rosińska M., Rychard A., Smiatacz T. (2020). *Zrozumieć COVID-19. Opracowanie zespołu ds. COVID-19 przy prezesie Polskiej Akademii Nauk*. Polska Akademia Nauk, 14 września, [dostęp: 04.02.2024].
19. Enriquez-Sarano M., Messika-Zeitoun D., Topilsky Y., Tribouilloy C., Benfari G., Michelena H. (2019). Tricuspid regurgitation is a public health crisis. *Progress in Cardiovascular Diseases*, 62, 447-451.
20. Golinowska S., Zabdyr-Jamroz M. (2020). Zarządzanie kryzysem zdrowotnym w pierwszym półroczu pandemii COVID-19. Analiza porównawcza na podstawie opinii ekspertów z wybranych krajów. *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie*, 18 (1), 1-31.
21. Gomoła K. (2023). *Covid jest przy niej wręcz łagodny. Nowa pandemia mrozi krew w żyłach*. [dostęp: 04.02.2024].

22. Gubler D.J. (2012). The economic burden of Dengue. *The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, 86(5), 743-744.
23. Henderson J.C. (2007). *Tourism crises: causes, consequences and management*. London: Routledge.
24. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Denga>, [dostęp: 04.02.2024].
25. <https://www.gov.pl/web/zdrowie/malpia-ospa--najwazniejsze-informacje>, [dostęp: 04.02. 2024].
26. https://www.who.int/health-topics/infodemic#tab=tab_1 [dostęp: 11.05.2024].
27. <https://www.worldometers.info/coronavirus> [dostęp: 15.05 2024]
28. Husserl E. (1993). *Kryzys europejskiego człowieczeństwa a filozofia*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Aletheia.
29. Izdebski H. (2021). Legislacja dotycząca COVID-19 i ustawowy nihilizm prawny. W: T. Gardocka, D. Jagiełło (red.), *Pandemia COVID-19 a prawa i wolności obywatela*. Warszawa: CH Beck.
30. Jaroń D. (2021). *Zapomniana epidemia. Jak cholera zdziesiątkowała Europę*. [dostęp: 04.02.2024].
31. Johnson N.P.A.S., Mueller J. (2002). Updating the accounts: global mortality of the 1918-1920 „Spanish” influenza pandemic. *Bulletin of the History of Medicine*, 76(1), 105-115.
32. Kaliński J., Zalesko M. (2009). Słowo wstępne. W: J. Kaliński, M. Zalesko (red.) *Od wielkiego kryzysu gospodarczego do wielkiego kryzysu finansowego. Perturbacje w gospodarce światowej w latach 1929-2009*, (7-8) Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku.
33. Kamiński J. (2021). Digital Transformation of Services in Light of the COVID-19 Pandemic. *Transformations*, 4(111), 30-54.
34. Kamiński J. (2023). Cyfryzacja usług jako efekt pandemii COVID-19. W: A. Siedlecka, D. Guzal-Dec, J. Żurakowska-Sawa (red.). *Rozwój e-gospodarki wobec wyzwań pandemii C-19*. (7-23). Biała Podlaska: Akademia Bialska im. Jana Pawła II.
35. Karpiński A. (2004). *Kryzys kultury współczesnej*. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
36. KM. (2023). NIK o działaniach rządu w czasie COVID-19: 9 mld zł wydane bez żadnej kontroli. *Rynek Zdrowia*, , [dostęp: 04.02.2024].
37. Klinger K., Wójcicka K. (2022). Długa lista pytań o szczepionki Pfizera. Rządy chcą zmiany umów i jawności. *GazetaPrawna.pl*, [dostęp: 04.02.2024].
38. Koselleck R. (1988). *Critique and crisis: Enlightenment and the pathogenesis of modern society*. Cambridge, MA: MIT Press.
39. Koselleck R. (2006). Crisis. *Journal of History of Ideas*, 67, 357-400.
40. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. (2021). *Marketing 5.0. Technologie next tech*. Warszawa: MT Biznes.
41. Kowalczyk S. (2011). *Współczesny kryzys ideowo-aksjologiczny*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
42. Krajowe Centrum ds. AIDS (2024). *Dane epidemiologiczne – Polska i Świat*, [dostęp: 05.02.2024].
43. Krzystofek K. (2021). Świat wirtualny, świat wiralny, cienie przyszły z jaskini. *Transformacje*, 2(109), 27-55.
44. Kucharczyk K. (2021). Rewolucja technologiczna mocno przyśpieszyła. *Rzeczpospolita*, 20.06, [dostęp: 09.02.2024].
45. Larska M., Kalicki M., Krzysiak M.K. (2022). Rola zwierząt nieudomowionych w epidemiach XXI wieku. *Życie Weterynaryjne*, 97(8), 518-523.
46. Leczyk M. (1998). O pojęciu „historia najnowsza”. *Dzieje Najnowsze*, 30(3), 113-123.
47. Marczewski P. (2020). *Epidemia nieufności. Zaufanie społeczne w czasie kryzysu zdrowotnego*. Warszawa: Forum Idei Fundacji im. Stefana Batorego.
48. Masco J. (2017). *The crisis in crisis*. *Current Anthropology*, 58(S15) (February), 65-76.
49. Milewski I. (2021). „Zaraza zaczęła się od Egipcjan”. Dżuma Justyniana widziana z perspektywy pandemii COVID-19. *Studia Historica Gedanensia*, t. XII, 13-30.

50. Nazarczuk J.M, Cicha-Nazarczuk M., Szczepańska K. (2022)). *Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19*. Olsztyn: Instytut Badań Gospodarczych
51. Nocuń K., Rojek-Socha P. (2023). Państwo przejęło kontrolę nad wiedzą o naszym zdrowiu. *Prawo.pl*, [dostęp: 05.02.2024].
52. Nowak-Kreyer M. (2020). Pandemie i epidemie XX I XXI wieku. *Bezpieczeństwo Pracy: Nauka i Praktyka*, 5, 11-13.
53. Ojczyk J. (2021). Szczepimy się, ale przez brak procedur, bez pewności, że skutecznie. *Prawo.pl*, , [dostęp: 05.02.2024].
54. Opozda K. (2023). *Globalne ocieplenie wywoła kolejny problem. Przywlecze do Europy nietypowe choroby*, [dostęp: 05.02.2024].
55. Orłowski M.J. (2023). *WHO ostrzega przed epidemią cholery. Dwukrotny wzrost zachorowań*, [dostęp: 05.02.2024].
56. Orłowski W.M. (2020). Najdroższa choroba w dziejach świata. *Rzeczpospolita*, 18 czerwiec.
57. Ötsch W. (2020). What type of crisis is this? The coronavirus crisis is a crisis of the economized society. *Lecture at the topical lecture series of CusanusHochchulefürGesellschaftsgestaltung*, 9 kwiecień.
58. PAP (2022). Szwecja nie miała lockdownu, ale ma niski odsetek nadmiarowych zgonów. Jak to zrobili? *Medonet*, [dostęp: 05.02.2024].
59. Patra E., Sitz J. (2023). Wpływ pandemii COVID-19 na funkcjonowanie współczesnych gospodarek – wybrane aspekty. W: M. Bukowski, H. Gawroński, K. Olszewska, K. Sidorkiewicz, K. Starańczak (red.) *Globalne, europejskie i krajowe skutki pandemii COVID-19 dla gospodarki – wybrane problemy*. (199-222). Elbląg: Akademia Nauk Stosowanych w Elblągu.
60. Peretiatkowicz A. (1923). Kryzys parlamentaryzmu. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3(2), 237-243.
61. Pilecka B. (2004). *Kryzys psychologiczny. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
62. Piłat R. (2005). Kryzys filozofii analitycznej. *Diametros*, 6 (grudzień), 199-202.
63. Piotrowicz D. (2010). *Negocjacje kryzysowe i policyjne. Wybrane zagadnienia psychologiczne i kryminologiczne*. : Publikacja wydana nakładem własnym autora.
64. Polak E. (2021). Bezradność nauki i ekspertów w obliczu Pandemii. *Transformacje*, 2(109), 56-73.
65. Popiołek K., Bańka A. (2010). Wprowadzenie. W: K. Popiołek, A. Bańka (red.) *Kryzysy, katastrofy i kataklizmy w perspektywie jednostkowej i społecznej*. (7-9). Poznań: Wyd. Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
66. Ptaszek G., Służna G.D., Pyżalski J., Dębski M., Bigaj M. (2020). *Edukacja zdalna: co się stało z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
67. Radziejewicz P. (2020). Kryzys konstytucyjny i paradygmatyczna zmiana konstytucji. *Państwo i Prawo*, 10, 3-24.
68. Radziukiewicz M. (2021). Praca zdalna w Polsce i jej perspektywy. *Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 14(4), 409-427,.
69. Rajewski P., Kwiatkowska J., Sobolewska-Pilarczyk M., Sobolewski Ł., Cieściński J. (2017). Wirusowe zapalenie wątroby typu E w praktyce lekarskiej. *Forum Medycyny Rodzinnej*, 11(5), 225-229.
70. Roitman J. (2012). *Crisis*. W: *Political concepts: A critical lexicon*. Tel Aviv, New York.
71. Rokicka J. (2022). NIK podsumował pandemię COVID-19 w Polsce: zmarnowane łóżka, ignorowanie wirusa i wiele nadmiarowych zgonów. *Medonet*, , [dostęp: 05.02.2024].

72. Rossi G.A., Sacco O., Mancino E., Critiani L. Midulla F. (2020). Differences and similarities between SARS-CoV and SARS-CoV-2: spike receptor-binding domain recognition and host cell infection with support of cellular serine proteases. *Infection*, 48, 665-669.
73. Skodlarski J. (2012). *Historia gospodarcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
74. Sigala M. (2020). Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research. *Journal of Business Research*, 117 (September), 312-321.
75. Sneader K., Singhal S. (2020). *Beyond coronavirus: The path to the next normal*. McKinsey & Company March, [dostęp: 05.02.2024].
76. Stachoń A. (2021). *Największe epidemie chorób zakaźnych w dziejach ludzkości*, [dostęp: 05.02.2024].
77. Szpak J. (2003). *Historia gospodarcza powszechna*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
78. Szymacha A., Szymacha K. (2022). Obowiązek przekazywania danych o zdarzeniach medycznych do systemu informacji medycznej jako zagrożenie dla ochrony tajemnicy lekarskiej i prawa prywatności w kontekście standardów ochrony praw fundamentalnych. *Przeгляд Sądowy*, 7-8, 121-140.
79. Szymczak M. (red.) (1978). *Słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
80. Teusz G., Teusz L. (2023). *Kryzys tożsamości człowieka i społeczeństwa pytania pierwsze*, [dostęp: 09.10.2023].
81. Ważna M. (2023). Czy maseczki są skuteczne? Prawda wyszła na jaw po pandemii, *Medonet.pl*, [dostęp: 05.02.2024].
82. WHO (2003). *Consensus document on the epidemiology of severe acute respiratory syndrome (SARS)*, 17 May, World Health Organisation, Genewa, [dostęp: 05.02.2024].
83. WHO (2008). *Scaling up the capacity of nursing and midwifery services to contribute to the achievement of the MDGs: report of the 11th meeting*, Geneva, 17-18 March 2008, World Health Organization, Geneva, Switzerland.
84. WHO (2009). *Pandemic influenza preparedness and response: a WHO guidance document*, WHO.
85. WHO (2021). *Cholera situation in Jemen*, March, Document number: WHO-EM/CSR/433/E, [dostęp: 05.02.2024].
86. WHO (2021a). *Ebola virus disease*, 23 February, [dostęp: 05.02.2024].
87. WHO (2024). *World Health Organization SARS website*, [dostęp: 05.02.2024].
88. Zasięg koronawirusa COVID-19. (2023). *Medonet*, [dostęp: 05.02.2024].
89. Zdrojewski D. (2023). Nowa epidemia w Afryce. Kraj wprowadza stan wyjątkowy. *Interia.pl* [dostęp: 05.02.2024].
90. Ziemiński I. (2014). Kryzys chrześcijaństwa z perspektywy filozofii religii. *Filo-Sofija*, 2, 109-138.